

**ÓZBEKİSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİĞİ**

**ÁJİNİYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

4-a-kurs «Tariyx oqıtıw metodikası» bakalavr tálim baǵdarı

Nazarov Nurulla Begdullaevich

**«QARAQALPAQSTANNIŃ RUWXIY MÁDENIYATIN
OQITIWDA BERDAQ SHAYIRDIŃ «SHEJIRE»
SHIĞARMASINIŃ ÁHMIYETI»**

PİTKERIW QÁNIYGELİK JUMISI

İlimiy bassħi: t.i.k., prof. M.Tleumuratov

Nókis-2019

Mazmuni:

Kirisiw	3
I bap. Berdaq shıǵarmalarınıń tariyxıy-etnografiyalıq jaqtan izertleniwi.....	6
1.1. Berdaq shaydiń shıǵarmaların tariyxıy derek sıpatında úyreniw máseleleri.....	6
1.2. Berdaq shayır shıǵarmalarıda qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısınıń sáwleleniwi.....	17
II bap. Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarması – tariyxıy derek sıpatında.....	24
2.1. «Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi.....	24
2.2. «Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń sáwleleniwi.....	28
III bap. Qaraqalpaqstannıń ruwxıy mádeniyatın oqıtıwda Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasınıń áhmiyeti.....	44
3.1. Tariyx pánin oqitiwda tariyxıy dereklerdiń áhmiyeti.....	44
3.2. Oqıwshılarǵa Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasına tiyisli tariyxıy bilimlerdi qáliplestiriw usılları hám onıń áhmiyeti.	48
Juwmaqlaw.....	55
Paydalanylǵan ádebiyatlar.....	56

KIRISIW

Pitkeriw qániygelik jumisınıń aktuallığı. Gárezsizlik jılları xalqımızdıń oy-pikirin, ruwxıy dýnyasın dáwir talaplarına juwap beretuǵın jańa jónelislerge baǵdarlaw, ásirese jas áwladtı jańa mánawiy ruwxta tárbiyalaw mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. Házirgi jaslardı joqarı mánawiy ruwxta tárbiyalawdıń nátiyjeli túrleriniń biri - bul jaslar sana-sezimine, ruwxıy turmısına kórkem ádebiyat jetiskenliklerin, sonıń ishinde ótmish mádeniyati hám ádebiyatınıń klassikalıq úlgilerin sińdiriw bolıp tabıladı.

Hámmemizge málim, ótmishti úyrenbey turıp keleshekki jaratiwga bolmaydı. Sebebi, búginniň qadir-qımbatı, áhmiyeti hám salmaǵı keshegi kún waqıyaları arqalı ǵana tolıq sáwlelenedi. Haqıyatında da, tariyxtan keleshekke xızmet qılatuǵın ámeliy juwmaqlar shıǵarılmaganınsha hesh bir jámiyet ilgerilep rawajlanbaydı. Jámiyettiň algá rawajlanıwı ushın óziniň erkin pikirine iye bolgan, jámiyettiň rawajlanıwı ushın bar bilim hám imkaniyatların iske sala alatuǵın kámil insan tárbiyası tiykarǵı orında turadı. Bunday insanlardı tárbiyalaw óz náwbetinde tariyx sabaqlarında ámelge asırıladı.

2017-jıl 3-avgust kúni Jurtbasshimız Shavkat Mirziyoyev Ózbekstan dóretiwshi zıyalılar wákilleri menen bolǵan ushırasıwda «Ádebiyat hám kórkem óner, mádeniyattı rawajlandırıw xalqımız mádeniy álemin kóteriwdiń bekkem tirnaǵı»¹ atlı bayanatında tarawdiń jetiskenlikleri, mashqala hám kemshiliklerge ayrıqsha toqtalıp ótti. Prezidentimiz bayanatında «Biz bir nárseni hesh qashan esimizden shıgarmawmız kerek. «Eger «ǵalabalıq mádeniyat» qáwipi shetten batıstan kirip keledi, desek qatelesemiz. Bul ózimizden óz aramızdan da shıǵıwı mümkin, degen pikirdi ayrıqsha aytıp ótti. Haqıyatında jámiyetimizde áne usınday illetlerdiń aldın alıw perzentlerimiz sana sezimi «ǵalaba mádeniyat» asırap abaylauda ádebiyattı tiykarǵı qural etip alıwımız maqsetke muwapiq.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilning 3 avgust kuni ijodkor ziyolilari vakillari bilan bwlgan uchrashuvdagı "Adabiyot va sanyat, madaniyatni rivojlantirish — xalqımız ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli mayruzasi.// «Xalq so'zi», 2017 yil, 4 avgust.

XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatında Berdaq shayırdıń shıgarmaları ayrıqsha orıngá iye. Óytkeni, Berdaq Þargabay ulı XIX ásirdegi Qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol pútkil ómirin hám dóretiwshilik xızmetlerin birinshi náwbette qaraqalpaq xalqınıń, sonıń menen birge pútkil insaniyattıń baxıt-saadatı ushın gúreske baǵıshladı. Sol sebepli de Berdaq shayırı óz zamanınıń xalqı shin júrekten súydi hám húrmet etti, onıń shıgarmaları óz dáwiriniń tálım-tárbiya quralı bolıp xızmet atqardı hám olardan xalıq estetikalıq zawiq aldı. Onıń ádebiyat hám kórkem ónerdegi usınday biybaha xızmetlerin hám dóretiwshiligin izertlegen ataqlı alım M.Nurmuxamedov: « A.S.Pushkin — rus xalqı ushın, Shevchenko — ukrain xalqı, Rustaveli — gruzin xalqı, Nawayı — ózbek xalqı, Abay — qazaq xalqı ushın, Maqtumquli — turkmen xalqı ushın qanday qádirli bolsa, Berdaq shayır qaraqalpaq xalqı ushın sonday qádirli. Berdaq shayır — qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatnıń shıńı »¹ dep joqarı bahalaǵan edi. Berdaq shayırıń bizge qaldırǵan biybaha miyrası XIX ásirdegi jámiyetlik tariyxtıń bir bólimi, millet mádeniyatınıń tariyxı bolıp qalmastan, ol ótken ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń úlken bay ájayıp tariyxın jazba esteligi bolıp ta qaldi.

Jumistiń maqseti hám waziypalari sonnan ibarat, uliwma bilimlendiriw mekteplerinde tariyxıy bilimlerdi qáliplestiriw másseleleri, Qaraqalpaqstan tariyxın oqitiwdiń sapasin artiriw, tálım texnologiyalarınan orinli paydalanip oqiwshi jaslardiń bilim kónlikpelerin qáliplesritiw hám rawajlandiriw.

Jumistiń ilimiý jańalığı: Bilimlendiriwdiń sapasin arttiriwda tariyxıy bilimlerdiń áhmiyeti, uliwma bilim beriw mekteplerinde Qaraqalpaqstan tariyxın oqitiwdiń sapasin hám tálım texnologiyaların en jaydiriw.

Izertlewdiń metodikalıq hám teoriyalıq tiykari: Jumisimizdi izertlew, úyreniw barısında biz aldimızǵa qoyǵan waziypanı sheshiwde birinshi gezekte, ilimiý teoriyalıq materiallarǵa súyendik. Ózimizdiń teoriyalıq bilimimizdi, ilimiý materiallar menen baylanıstırıp jumisimizdiń aldına qoyǵan waziypaların sheshiwde tiykar etip aldíq.

¹ «Berdaq haqqında sóz» Ádebiy kritikalıq maqalalar , ar nawlar. N. «Qaraqalpaqstan» 1987-j. 11-bet.

Izertlewdiń ámeliy áhimiyyeti: Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasın ilimiý teoriyalıq jaqtan tereńrek úyreniwge qiziǵishilarǵa, izertlewshilerge, ilimiý úyreniwshilerge, tálim tárbiya protsessinde úyreniw ushin paydalaniw mümkin.

Jumistiń qurılısı: Kirisiw, tiykargı bólim, juwmaq hámde paydalılğan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I BAP. BERDAQ SHIĞARMALARINIŇ TARIYXIY-ETNOGRAFIYALIQ

JAQTAN IZERTLENIWI

1.1. Berdaq shaydiň shıgarmaların tariyxıy derek sıpatında úyreniw máseleleri

Berdaq shayır XIX ásirde jasap ótken qaraqalpaq shayırı bolıp, ol kóplegen qosıqlar aytıp, óziniň korgen bilgenlerin xatka salıp keyingi áwládlarga kóplegen shıgarmalar qaldırǵan qaraqalpaq shayırı bolıp, onıń dóretpelerin jiynaw hám izertlew boyınsha júdá kóplegen jumıslar atqarıldı. Qaraqalpaq ádebiyatshılarıníń kóphshiliği onıń qaldırǵan miyrasları tuwralı maqalalar, kitaplar jazdı. Dissertaciyalıq jumıslar jazdı. Respublikamızda onıń yubileyleri hár on jılda bir mártebe ótkerilip turıldı. Sogan baylanıslı onıń toplamları qaraqalpaq tilinde, rus hám ózbek tillerinde bir neshe mártebe basılıp shıqtı. Ótken jılı Qaraqalpaqstan alımları Berdaq shayırdıń yubileyine baylanıslı kóplegen maqalalar baspa sóz betlerinde basıp shıgardı. Respublikalıq konferenciya ótkerildi. Joqarı oqıw orınlarında ilimiy-teoriyalıq konferenciyalar bolıp ótip, onda Berdaq shayırdıń ádebiy miyrasınıń házirgi waqıtta tárbiyalıq áhmiyetiniń oǵada kúshli ekenligi xár tárepleme kórsetilip, elede Berdaq shayır hámde basqada qaraqalpaq chayırlarınıń kem izertlenip atırǵanlığı, olardı keńnen úyreniw kerek ekenligi tuwralı pikirler bildirildi. Haqıyatında da házirgi dáwirde eski miyraslarǵa bolǵan múnásibet ullılandı, Prezidentimizdiń tariyxıy qádiriyatlardıń áhmiyetiniń joqarı bahalaw tuwralı usınıslarınan kelip shıqqan halda biz ullı danışhpanlarımızdıń keyingi áwládlarǵa qaldırǵan miyrasların jánede qádirlew hám tereń izertlew kerek boladı. Bul házirgi zaman talabi. Berdaq shayırdıń qaraqalpaq madeniyatın hám tariyxındaǵı tutqan ornın anıqlaw ushın házirge shekem biziń ilimpazlarımız tárepinen qanday isler islendi hám qanday ilimiý shıgarmalar jazıldı, bularǵa istoriografiyalıq sholıw jasaw kerek boladı. Bul islerdi ámelge asırmay turıp, yaǵníy istoriografiyalıq jaqtan analizler jurgizbey turıp máseleniń túp mánisin túsiniw qıyın. Álbette, bul másele jeńil emes. Sebebi qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırı Berdaq shıgarmalarınıń jiynalıwı hám izertleniwi kóp uakıtlardı

hám kóp dáwirlerdi óz ishine aladı. Soniń menen birge kóp waqıtları Berdaq shıgarmalarına bolǵan kóz qaraslar hár túrli bolǵan. Bir waqıtları sovet zamanında kommunistlik ideologiyanınıń qılıshınan qan tamıp turǵan waqıtları Berdaq shıgarmaların hám onıń ózin hártúrli izmeler menen ayiplawlar bolǵan. Berdaqtı sufizmniń wákili degen uyǵarıwlар bolǵan. Ol óziniń Xorezm atlı shıgarması menen Rossiyanıń Xorezmdi jawlap alǵanlıǵın kórsetken dep ol rus mádeniyatına, rus tiline hám Rossiyaǵa kosılıwına qarsı shıqqan degen uyǵarıwlarda bolǵan. Mine usınday qarama qarsı pikirler tuwralı, olardıń aldına qoyǵan maqsetleri neden bolǵanlıǵın túsiniw ushın kóplegen izertlewler kerek boladı.¹

Berdaqtıń shıgarmaların jıynaw bul XX ásirdiń basınan baslanganlıǵın tolıq türde aytıwǵa boladı. Berdaq ǵarǵabay ulınıń kóplegen shıgarmaları xalıq arasına hám awızsha hám jazba türde taralǵan. Geypara qosıqların, dástanların xalqımız yadtan bilip atadan balaǵa jetkerip, házirgi kúnlerimizge shekem alıp kelgen. Sol XX ásirdiń basında Qaraqalpaqstan jerlerine, Aral teńizi jaǵalarına Rossiyadan, Sankt Peterburgtan bir qansha ilimiý ekspediciyalar kelip, bul jerdiń tábiyat baylıkların, xalkın, onıń úrp ádetlerin, tilin hám awızeki shıgarmaların úyrenetuǵın hám jazıp alatuǵın rus adamları kelgen. Álbette, ullı babamız Berdaqtıń «Shejire» sine ilimiý kóz-qarastan baha berer ekenbiz, dáslep xalqımızdan shıqqan jergilikli tariyxshı alım S.K.Kamaloviń «Berdaq shejiresinde xalıq ápsanaları tiykarında birinshi ret qaraqalpaqlardıń tariyxın dúziwge umitildi» degen ádil baha beriwlerin yadqa alǵan halda «Shejire» ni xalqımızdıń basıp ótken ómir joli, ótmishi sıpatında moyınlawımız kerek.

Bul shıgarmanıń atınan málím bolǵanınday-aq, «Shejire» sózi áyyem zamanlardan berli túrk xalıqlarınıń túsiniginde jazba nusqadaǵı xalıq tariyxı degen máni ańlatıp kelgen. Bulardı xalıq arasında «tariyx» sózinen góre «Shejire» sózi túsinikli hám kóp qollanılatuǵın bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń millet bolıp qáliplesiwi, ayırım urıwlardıń kelip shıǵıwı, hár bir atanıń kelip shıǵıwı tuwralı xalıq ishinde tarqalǵan ańız-ángime bolsa, anıq fakt penen jazılǵan jazba derek bar dep aytıw qıyın.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariixiy derek. N., 1994 248 bet

Berdaq shayırkıń «Shejire» si tuwralı ilimiý pikir júritiw 1930-jılları baslaǵan edi. Onı dáslepki izertlewshiler jergilikli ilimpazlardan N.Dáwqaraev, I.Saǵıytovlar boldı.

Orıs ilimpazı I.A.Belyaev 1917-jılı «Protokoli zasedaniy i soobcheniya chlenov zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii i istorii vostoka» degen toplamınıń tórinshi kitabında Berdaqtıń «Shejire» sin bastırıp shıgaradı.

«Shejire» niń nusqaları tuwralı til tariyxınıń mamanı, akademik X.Xamidov óziniń «Ámiwdárya» jurnalında járiyalagan: «Berdaqtıń shejire shıgarmasınıń nusqaları» degen ilimiý maqalasında jazǵan edi hám bul boyınsha N.Japaqov, A.Karimovardıń da miynetleri bar.

Berdaq shayırkıń «Shejire»sinıń xalıq awzında ańız-ángime bolıp aytılıp júrgen bir neshe nusqaları bolıp, olardan: «Shejire» niń Qońırat nusqası, Ayapbergen Muwsa ulınıń kóshiriwindegi nusqası, Xalqabad nusqası hám Shimbay nusqaların kóriwge boladı. Bulardıń bárin jámlep, salıstırıp qaraǵanımızda ideyaliq mazmunı hám syujetleri birdey mánini beretuǵın kórkem dóretpe.

Qaraqalpaq xalqı Berdaqtıń «Shejire» si arqalı óz tariyxın, óz tilin, óz turmısın hám jámiyetlik gúreslerin kórdi. «Shejire» ni oqıp otırıp, itibar berip qaraǵanızda shayır qazaq, ózbek, qaraqalpaqlardıń túp deregi tuwısqan adamlar bolsa kerek,-dep shamalawdan keyin, úzil-kesil gáptı toqtatıp, bunnan keyingi dáwirdegi qaraqalpaqlardıń urıw uranlarınıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı boljawların kórkemlep súwretlep beredi.

«Shejire» niń aytıwinsha Razı haqtıń ǵulpaq degen balası jaslığında qalpaq kiygen, sonnan qalpaq atanǵan. Qaraqalpaqlardıń urıwlarındaǵı, uranlarındaǵı máseleler belgili bir shártlı tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı kelip shıqqan.¹

Tariyxta urıwlardıń jeke uranlarından tısqarı, ulıwma xalıqlıq uranlar da bolǵan. Mısal ushın aytatuǵın bolsaq, XIX ásirdıń baslarındaǵı miynetlerdiń birinde qaraqalpaqlardıń uranı Házireti Hákim ata dep tastıyıqlawshılar bar. «Shejire» niń sońında qaraqalpaqlardıń úlken urıwlardan esaplangan Múyten,

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

Qońırat, Qıtay, Qıshaq, Keneges, Mańǵıt, Aq pıshaq hám taǵı basqa urıwları jóninde, olardıń jaylaǵan mákanı :rgenish átirapı ekenligin, olardıń türkiy tilles xalıqlardıń ishinde usınday bir turaqlı mákanı, ornı bar belgili xalıqqa aylanǵanlıǵı tuwralı bılay dep jazadı

Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq,
Keneges, Mańǵıt, Aq pıshaq,
Bári altı urıw qaraqalpaq,
Úrgenishti jaylaǵan eken
Bul qatarlardan jáne de minaday juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

«Altı urıw qaraqalpaq»- tariyxıy dereklerdegi XVI ásirde Noǵaylor awqamınıń siyasiy birligi ıdırap, bas-basına ketken, 1557-jılı Jayıq dáryasınan ótip, qazaq dalası arqalı Xorezmge qarap shubırıp kóshken Noǵaylor «Altı ulı» yaǵniy «altı urıw» dep atalıwı menen baylanıslı bolıwı da múmkin.

Shayırdıń «Shejire» sindegi ushırasatuǵın Shińgis xan haqqındaǵı ańız arqalı avtor qaraqalpaqlardıń urıwlıq dáwirlerindegi rawajlanıp, kem-kem sana sezimniń oyanıw basqıshların beriwegе urınıwları kórinedi.

«Shejire» niń birinshi bólimi, shıǵarmanıń eń sıpatlı bólegi bolıp, bunda xalıqtıń óz kelip shıǵıw tariyxına baylanıslı olardıń ózleriniń qızıqlı oy juwmaqların tabıw múmkin.

«Shejire» niń ekinshi bólimi tariyxıy haqıyatlıqqa júdá jaqın keledi. Bunda jámiyetimizdiń xalıq awızınan esitip júrgen tariyxıy ápsanalarda gáp bolatuǵın waqıyalar, tariyxıy adamlardıń atları kórinedi. Onıń kóp jerleri XVIII ásirdıń ózinde jazıp qaldırılǵan arxiv materiallarındaǵı hújjetlerge biraz sáykes keledi.

Dóretpeniń bul bólimi úlken-úlken baplardan ibarat bolıp, avtor bunda qaraqalpaq xalqınıń altı urıwınıń kimnen baslanıp, kimlerge kelip jetkenlerin atpa-at dállilemekshi bolǵan. Bunday tariyxıy fakt ol dáwir ushin kemnen-kem ushırasatuǵın waqıya. «Shejire» de hár bir urıwdıń kimnen baslanıp, kimlerge kelip jetkenligi dálillengen. Bul ilim ushin taptırmayıǵın teńi-tayı joq bahalı maǵlıwmat bolıp esaplanadı.

Berdaq shayırkıń «Shejire»inde sóz etken dawirleri shama menen qaraqalpaqlardıń uriwlarga bóliniwleri siyasiy kóz-qaraslarda óz-ara birigip, xalıqlıq dárejege jetisiwleri sóz boladı. «Shejire» ni oqıǵanda qaraqalpaq tariyxına tiyisli tolıq maǵlıwmat bolmaǵan menen de, XVI- XVII hám XIX ásirdegi xalıq ómirindegi bolıp ótken tariyxıy waqıyalar izbe-izlik penen berilgen.

Shayırkıń bul dóretpesi tek ádebiyat tariyxı ushın ǵana bahalı maǵlıwmatlar berip qoymastan, xalıq tariyxı ushın da bahalı maǵlıwmatlar beredi. «Shejire» de kórsetiliwinshe, qaraqalpaqlardıń tiykarǵı ata jurtı Türkstan bolǵan hám bir waqıtları altı uriw qaraqalaq Úrgenishti jaylaǵan. Biraq waqıttıń ótiwi menen Xiywa xanı óz qaramağındaǵı xalıqlarǵa, sonıń ishinde qaraqalpaqlarǵa da salıqtı basıp salıp búldirgen. Sol sebepli qaraqalpaqlar Xorezmdi taslap, Ata-jurtı Türkstanǵa qaray qashqan degen maǵlıwmatlar bar.

Qaraqalpaqlardıń kóshkenin esitken Xiywa xanı izinen láshker jiberedi. Posqan xalıq Jańadáryaǵa jetkende kún batıp Qońırat uriwları dáryadan ótip ketedi. Quwǵan jaw on tórt uriwdı shabadi. Degen menen qaraqalpaqlar ata-jurtı Türkstanǵa qaray kóshiwin dawam ete beredi.

Qaraqalpaqlardıń Xorezm oypatlıǵına kelgenligi jáne qaytadan Türkstanǵa kóshkenligi tuwralı tariyxıy maǵlıwmatlar joq. «Shejire» degi bul waqıyalar xalıq tariyxıń tolıqtırıw ushın járdem etedi. «Shejire» de qaraqalpaqlar qashıp kóshiwin dawam etip, ata jurtı Türkstanǵan baradı. Onda kóp jıllar jasap, ol waqıtlarda kimlerdiń qaysı jerlerge ornalasqanlıǵı bayanlanadı.

Qaraqalpaq hám xalıq insan,
Hár neshik diniy musılman,
Ata jurtıdur Türkstan,
Türkstanǵa bargan eken.
Keneges, Mańǵıt qırıq jupar,
Sár sábizde Qıtay, Qıpchaq bar,
Jiydeli baysında Qońırat bar,
Bir neshshe jıl bolǵan eken.

dep kórsetedi.

Qaraqalpaqtıń jáne bir neshshe jıllardan keyin qaytip Xorezmge Túrkstannan kóshiwin Berdaq shayır qazaq feodallarınıń shabılıwlarınan boldı,- dep kórsetedi.¹ Mısalı:

Ata-babamız Jayılǵan,
Jelige qulın baylaǵan,
Qazaq jaw bolıp qoymaǵan,
Kóp jıllar alısqan eken.
Qaraqalpaq kóship bólindi,
Kóshkeni sıyır jılı edi,
Jurt sol jerden úsh bólindi,
Úsh tárepke ketken eken.

Bunnan keyingi dáwir dóretpede qaraqalpaqlardıń tiykarǵı kóp bólimleri Sırdáryaniń tómengi bólimlerine kóshken shaqaplarıniń tariyxın jırlaw menen sheklenedi. Bul «Shejire» de sóz etilgen qaraqalpaqlardıń Jańadárya dáwirine baylanıslı jaqındaǵı XVIII ásirdegi waqıyalar bolıp esaplanadı. Usı maqsetti tariyxshılarımız shınlıqqa tuwrı keletuǵın payıt dep esaplap: Qaraqalpaq xalqınıń Jańadárya dáwiriniń tariyxı boyınsha kóp maǵlıwmatlar qaldırǵan,-dep bahalaydı.

Haqıyatında da XVIII ásirde Jańadáryada qaraqalpaqlardıń Qıtay, Qıpshaq, Keneges, Mańǵıt on tórt urıwları júz jılǵa shamalas jasaydı. Qaraqalpaqlardıń bul Jańadárya boylarında jasaǵan jılların tariyxshılar «olardıń altın dáwiri yamasaǵárezsiz dáwirleri»-dep ataydı.

Biz «Shejire» de sóz etilip XVIII ásir yamasa Qaraqalpaqlardıń Jańadárya dáwiri dep atalǵan waqıyalarına baylanıslı tariyxıı jaǵdaylardı kóre otırıp, xalıq ómirindegi sıpatlaması, jaǵdayı, sol dáwirge tán bolǵan siyasattı shınlıq kóz-qarastan ańlaymız.

«Shejire» de bunnan sońǵı waqıyalar yaǵníy Qaraqalpaqlardıń Jańadáryadan Aral teńizi átirapına, Ámiwdárya boylarınına kóshiw, Xiywa xanınıń qaramaǵına tolıq ótiw tariyxı haqqında sóz bolıp, bul kóp dáwirderdi óz ishine aladı.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıı derek. N., 1994 248 bet

«Shejire» de beriliwinshe Jańadárya Qaraqalpaqlarınıń Xorezm oypatlıǵına kóship keliwinde, ásirese Xiywa xanlıǵına baǵınıwında usilay etip, qaraqalpaqlar Xorezm oypatına birotala kóship kelgennen keyin olardıń barlıq jámiyetlik, mádeniy ómirleri tikkeley Xiywa xanlıǵına górezli bolıp qaladı. «Shejire» niń sońında Xiywa xanlarınıń tariyxları jóninde gáp boladı. Berdaq shayır óz shıǵarmasında Xiywa xanlarınıń tariyxın xronologiyalıq tártipte durıs bergen.

Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasınıń birinshi ret basıp shıǵarılıwı hám onıń izerlenip, úyreniliw baǵdarları, alımlarımızdıń pikirleri haqqında professor Á.Paxratdinovtiń miynetlerinde anıq materiallar berilgen. Bulardan basqa «Shejire» shıǵarmasınıń tariyxı, jámiyetlik, filosofiyalıq, etnografiyalıq, dereklik baǵdarları haqqında bir neshe alımlarımızdıń pikirileri járiyalandı. Professor Á.Paxratdinov «Shejire» sózi xalıqqa túsiniklirek bolıp, eger ol tariyx bolsa isenimlirek, qátesi joq anıq faktın, shin tariyxı nusqa, dárek degendi ańlatqan. Biraq «Shejire» ni tek jazǵan avtor óana emes, onı óz xalqınıń aldında jırılaǵan. Eldegi úlken tájiriybeli adamlardıń, xalıqtıń sín elegenin ótkergen, óz - el xalqına maqullatqan. Sol sebepten de Berdaq «Shejire» si óz dáwirinde xalıq tariyxı dep moyınlangan dep jazadı.

Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasın alıp baspada járiyalaǵan orıs alımı I.A.Belyaev oǵan «Qaraqalaqlar shejiresi» (Rodoslovnaya karakalpakov) dep at qoyǵan. Negizinde usı atama Berdaqtıń oy-pikirine tolıq sáykes keledi. Belgili oyshıllar I.T.Ivanov «Shejire soderjit znachitelniy material dlya xarakteristiki obchestvenno - politicheskiy xozyaystvennoy jizni karakalpakov»-dep jazdı Tolstov Berdaqtı «Qaraqalpaq xalqınıń tariyxshısı»-dep atadı.

Al belgili qaraqalpaq tariyxshısı M.Tilewmuratov «odnovremенно по памятникам истории, языка и литературы», -dep ayırıqsha atap ótedi. Akademik M.K.Nurmauxammedov: «Soderjanie etoy poemı letopisi etnicheskaya istoriya karakalpakov i drugix narodov Sredniy Azii, osnovannaya na pismennix istochnikax i ustnix predaniyax. V «Rodoslovnaya» vıskazivayutsya interesnie sujdeniya kasayuchiesya istorii uzbekskogo, turkmenskogo, nekotorie svedeniya po istorii iranskogo, kitayskogo, mongolskogo narodov. «Rodoslovnaya» Berdaxa

cenniy istoriko - etnograficheskiy istochnik, bescenniy istoriko-xudojestvennyiy dokument. Ona svidetelstvuet ob enciklopedii na stil znaniy Berdaxa» -dep jazǵan edi. Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasınıń tolıq variantın tawıp, arabsha túp nusqasın oqıp túsinip hám orıssha awdarması menen baspada járiyalagań alım X.Hamidov bilay jazadı: «Poeticheskie sochinenie Berdaxa «Shejire» nesomnenno cenniy istochnik po istorii, istroii literaturı i yazıka karakalpaskogo naroda. V proizvedeniyax Berdaxa nalichestvuet kolorit narodnoy jizni». Berdaq «Shejire» de ózimizdiń milliy ózgesheligimizdi, óz milliyligimizdi saqlawǵa, qásterlewge ayırıqsha itibar bergen. Bunu shayırdıń sózleri tastıyıqlaydı. Berdaq shayır birinshi náwbette qaraqalpaqlardıń óz aldına millet, eki miń jıllıq tariyxı, etnografiyası, milliy dástúrleri, mádeniyatı, kóz-qarasları, ata-tegi bar xalıq ekenligimizdi usı «Shejire» sin jazıp qaldırıw menen tastıyıqlaǵan. Máselen: Qaraqalpaq xalqınıń haslı kim ekenligi, bul xojalıqtıń eń dáslepki ata-babasınıń kelip shıǵıwı haqqında da oǵada biybaha maǵlıwmat beredi.

Maliktiń ulı Razıhaq,
Yashlıǵında qoydı qulpaq,
Kiygen ekán karakalfak,
Shundın «qalpaq» bolǵan eken.

Bundaǵı Razıhaq - «Razak» (qaraqalpaq) babamızdıń dúnyaǵa kelgenine wroe-jılı boladı. Ol qaraqalpaq qáwimleriniń basın qosıp orayǵa jámlestirgen adam. Solay etip, qaraqalpaqlardıń millet bolıp qáliplesiwinıń barısı, uzaq dawam etken tariyxı rawajlanıw dáwirlerin bastan ótkeredi , -dep jazadı belgili jazıwshı J.Muratbaev tariyxı dereklerdi qarastırıp otırıp. Demek, Berdaq óziniń «Shejire» sin jazıw arqalı wr00 jıldan aslam tariyxı bar xalıq ekenligiizdi álemge tanıtqan milliy shayır bolıp tabıladi. Jáne bul Razıhaq degen babamızdıń atı German Vamberidiń 1855-jılı Leypcigte basıp shıǵarılǵan, túrkiy xalıqlarınıń etnologısı menen etnografiyası degen «Shejire» kitabında qaraqalpaq xalqınıń argı-jaǵası Razak qaraqalpaq ekenligin atap kórsetedi. Orıstiń izertlewshisi I.V.Anichkovtıń 1899-jılı qazaqta basılǵan «Qazaq batırı Janxoja Nurmuxammed ulı» degen kitabında da qaraqalpaq xalqınıń túp babası Razak (qaraqalpaq) ekenin aniq

dálillep kórsetken. Bular qaraqalpaq tariyxı menen biraz jíllardan beri shugúllanıp arabsha-parşısha jazba dereklerdi, shejirelerdi oqıp kórip júrgen belgili jazıwshınıń pikirleri. Bul pikirlerdiń izertlewge ılayıq bahalı maǵlıwmatlar ekenligin belgili ádebiyatshı alım K.Mámbetov hám arabsha tereń sawatlıqqa iye, qol jazbalar tariyxı menen qızıqqan U.Raxmetullaevlar da ayırıqsha maqullaydı. Belgili ádebiyatshı hám jazıwshı O.Bekbauliev Berdaqtıń «Shejire» sindegi Ánes Málık haqqındaǵı dereklerdiń arab tariyxshıları kitaplarındaǵı anıq maǵlıwmatlar menen sáykesligin keltirip hám buniń tariyxshı S.P.Tolstovtiń pikirleri menen ushlasatuǵınlıǵın aytadı.

Demek, usı dereklerdi salıstırıp anıqlastırǵanımızda, Berdaqtıń ogada oqımlı bolǵanlıǵı, usı jazba dáreklerdiń bárinen de xabardar ekenligi, jáne de qaraqalpaqlarǵa tán milliy dereklerdi tariyxıy hújjetlerge sáykes sáwlelendiriewge tiykarlanǵanlıǵın kóremiz.¹

Ekinshiden, Berdaq shayır qaraqalpaqlardıń shıǵısın belgilewde, ata-tegimizdi, milliy tórkınimizdi anıqlastırıwda milliy dástúrlerimizge, úrp-ádetlerimizge, milliy kiyiniw ózgeshelikimizge, milliy mádeniyatımızǵa ayırıqsha názer awdarǵan. Usı jerde «gulpak» sózine ayırıqsha itibar bergenimizde áyyem ata-babalarımızdan baslap milliy dástúrlerimizde ullahımızǵa aydar, tóbe shash qoyıw, qızlarımızǵa shekesinen tulımshaq qoyıw kishkene waqtinan baslap jaqsı irım-milliy ózgesheliktiń belgisi, xalıqtıń ata-teginiń kórinisin bergen. Qaraqalpaqlardıń ata-babalı esaplanǵan massageterler bul «gulpak» tı aydardı tuw etip ózleriniń áskeriý júrislerinde kótergen:

«Aydarlı tuwı teńselip,
Shıqtı jolǵa massageter».

Altın Aydarlı ullah, gúmis tulımshaqlı qızlar qaraqalpaqlardıń batırılıq jırlarında, dástanlarında da keń sáwlelengen. Mine bular biziń xalqımızdıń negizgi bir milliylik belgisi ekenligin kórsetedi. Gulpaq yaǵníy aydar qoyıw bul kórinis túrkiy xalıqlarına tán, basqa xalıqlarda ushıraspaydı. Berdaq usı baǵdarda jáne bir nárseni ózbek, qazaq, qırğız, túrkmen hám qaraqalpaq xalıqlarınıń túbi bir

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

tuwısqan ekenligin de uqtırıp ketedi. Berdaq milliy ata-tegimizdi, tükki tórkiniımızdı durıs belgilep beriwde milliy kiyimimiz, qaraqalpaqlardı qádirli bas kiyimi milliy etongrafiyalıq derek qaraqalpaqlarıń bas kiyimine ayırıqsha itibar berip, negizgi milliy ózgeshelikti belgilewshi belgi sıpatında qarap ótedi. Bul Ájiniyaz shayırkıń «Ellerim bardı» qosığında paydalangan:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı.

Bul qalpaq sózi arab tilinen kirgen, qaraqalpaqlarıń tiykarǵı milliy ózgesheligin tanıtatuǵın maǵlıwmat, milliy derek sıpatında alıngan. Bul milliy etnografiyalıq derekti alımlarımız N.Dáwqaraev hám Q.Maqsetovlar da ayırıqsha belgilep ótip, tariyxıy dereklerdegi, «klobuki», «qalpaq» sózleri, maǵlıwmatlar, qaraqalpaq degen atamanıń kelip shıǵıwı Berdaqń dúzgen geniologiyalıq boyınsha IX-X ásirlerge tuwra keletuǵınlıǵın aytadı. Belgili tariyxshı S.P.Tolstov qaraqalpaq xalqınıń milliy topar bolıp qáliplesiwin anıqlaw (XI-XVI) bağdarında da usı Berdaq shayırkıń «Shejire» shıǵarmasın milliy derek sıpatında paydalangan.

Al belgili orıs alımı T.J.Jdanko «Qaraqalpaqlarıń tariyxıy etnografiyalıq ocherkleri» atlı miynetin jazıwdı hám qaraqalpaqlarıń ırıwlıq-qáwimlik geniologiyalıq kestesin dúziwde Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasın biybaha milliy derek negizgi nusqa retinde qollangan.

1.2. Berdaq shayır shıgarmalarında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısınıń sáwleleniwi.

XIX ásirde Ámiwdárya boylarında hám Aral jaǵalarında jasaǵan qaraqalpaq xalıqı joqarı ruwxıy mádeniyatqa iye bolǵan. Hár bir awılda meshitler bolıp, xalıqtıń ul-qızları jas waqtinan baslap meshitlerge barıp bilim alǵan. Meshitlerde jas balalarǵa ózi tuwılıp ósken jerin súyiw, jas waqtinan baslap miynet súyiwshilikke, insandi qádirlewge, bilim alıwǵa hám de eń jaqsı insaniylıq qásiyetlerge tárbiyalagań. Bul oqıw orınlarında ullı ulamalardıń jazǵan diniy kitaplari arab tili, parsı tili hám de Ferdawsiydiń, Nawayınıń, Fizuliydiń miyrasları úyretilgen.

Qaraqalpaqlar áyyemgi Xorezm civilizaciyasınıń dástúrinde jasaǵan xalıq. Sonıń ushın ol kóp ásirlık bay ádebiy, mádeniy tariyxqa iye. Qaraqalpaqlardıń arab, parsı hám barlıq turkiy xalıqlar menen qarım-qatnasta bolıp, hámme jerler menen baylanısıp qalǵan ilimli de, bilimli de, ádebiyatqa, kórkem ónerge bayda, sharwada, diyxanda, jawıngerde, dúnyaǵa belgili de xalıq bolǵanlıǵı hesh kim de hesh qashan biykarlayda alǵan emes. Qaraqalpaq xalıqı qubla shıgısta ilim orayı bolǵan Buxarayiy Sharip, batısında Mamun Akademiyası jaylasqan 360 áwliyenıń Watanı dep atalǵan Urgenshtiń aralığında jasaǵan xalıq. Ustúrt keńisligi, Ámiwdárya, Sırdárya boyları, Jańadárya Quwandárya massivleri, qubla Aral hám Aral átirapları bul xalıqtıń ómir boyına tiykarǵı jaylaǵan mákanları bolǵan.¹

XVIII hám XIX ásirlerde qaraqalpaqlardıń tek úşten bir bólegi ǵana Turkistannan buratala kóship kelip, ózleriniń áyyemgi ata-babalarınıń mákanı Xorezmge kelip ornalasqan. XIX ásirde bul jerlerde mektep, meshit hám medireselerdiń sanı kóbeyedi. Bul mákanǵa kelgennen keyin qaraqalpaqlardıń burıngısha arab, parsı xalıqları menen baylanısları kúsheyedi. Xalıq Baǵdatqa, Mısırǵa, Mákkege, Xiratqa, Qabulǵa, Istambul medireselerine barıp oqıwların dawam etedi. Al, ol ullı medireselerge jete almaǵanlar Xiywa xanlıǵı menen Buxara ámirliginde ullı medireselerde erkin bilim aladı. Al, bulardan kóp

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

aldın XIII ásirlerde-aq qaraqalpaqlar jerinde Qumózek iyshan mediresesi ornında, XIV-XV ásirlerde Qaraqum iyshan mediresesi ornında XVI ásirde Nazarxanda, Shimbayda, Tas medirese dep atalǵan ullı medireseler hám soń Aqjaǵısta Nurulla axun medireleseleri payda boladı. Bul ásirlerde qaraqalpaqlardıń hár bir awıllarında meshitler islep turǵan.¹

Xorezm elatında musılmansılıqtıń bes shártleriniń birewi ul-qızların mektepke berip sawatlandırıw el, xalıq dástúrine aylanǵan. Bul meshit, medireselerde Baǵdatta, Tegeranda, Mısırda, Qarashiyde, Qabulda, Xiywada, Buxarada medireseler pitkergen ilimli sawathlı allamalar sabaq bergen. Xalıqta sawathlılıq júdá kúshli bolǵan. Geypara ilimiý dereklerge muwapiq 1900-jillardıń ózinde qaraqalpaqlarda 3000 meshit medireseler islep turǵan. Arqa Xorezmdegi eń sawatlı jer qaraqalpaqlar bolǵan. Ásirese elde jazba mádeniyatı jaqsı rawajlanǵan. Eń baslısı bul dáwirlerde qaraqalpaqlarda orta ásirdegi turkiy xalıqlardaǵı qáliplesip ketken xat janrı oǵada hawij algan. Arab, parsi, turk tillerinen kitaplardı kóshiriw, qaraqalpaqshalaw máseleleri jolǵa qoyılǵan. Bul dáwirlerden XX ásirdıń birinshi shekem turkiy xalıqlarda kitap basıp shıgarıw bolmaǵan. Orta ásirdegi ilimpazlarımız bolǵan Al Farabi, Imam Al-Buxariy, Al Beruniy Ulıgbek, Abu Ali Ibn Sino, Al Xorezmiy miynetleri danışhpan shayırlarımız Xoja Axmet Yassawiy, Ferdawsiy, Nizamiy Genjawiyy, Jámiy, Dexleviy, Nawayı hám Maqtımqulılardıń ájayıp dóretpeleri de qol jazba túrinde kitap túrine kelip taratılǵan. Barlıq ilim pán, tariyx, ádebiyat, mádeniyatı estelikleri de jurtshılıqqa usılayınsha jayılǵan. Hátte medirese menen meshitlerde Quran, Hádis jáne de shárayat nızamlıqların, sonday aq súwretlerdi, ayatlardı úyrenetuǵın pánlerde xatkerler tárepinen kóshirilip kóbeytilgen, qoldan qolǵa jazba halında jetkerilgen. Bularda tariyxta óz dáwirindegi jazba mádeniyattıń rawajlaniw dáwirleri dep esaplanǵan. Bul xarakterdegi jazıw mádeniyatı yaǵníy rawajlangan xat penen XX ásirdıń 20-jıllarına shekem dawam etti.

XIX ásirde qaraqalpaqlar arasında islam dini keń tarqalıp bilimli adamlar júdá kóp bolǵan. Olar baslangısh bilimdi óz awıllarındaǵı mekteplerde algan.

¹ M. Tlewmuratov. J.T. Berdiev Z. Tlewmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxi» N. 2014-j

Hár bir awıldıń mektep mollası bolǵan. Awıldıń hár bir balası jeti jasqa tolgannnan keyin mekteplerge qatnap, mollanıń basshılıǵında sawatin ashqan.

Bul mekteplerde arab alipbesinde oqıw hám jazıw úyretiliw menen birge baslanǵısh diniy túsinikler berilgen. Usınday mekteplerdiń sanı XIX ásirde Qaraqalpaqstan aymaǵında 318 bolǵan.

Mekteplerdi pitirgen jaslar ózleriniń ıqlası hám materiallıq múmkinshiliklerine qarap, sol dáwirdegi joqarı oqıw ornı esaplangan medreselerde bilimin jetistirgen. Bunday medreselerden Aral jaǵalarında qurılǵan Qaraqum iyshan medresesi Pútkıl Oraylıq Aziyaǵa belgili bolǵan. Bunnan basqa qaraqalpaqlar arasında sol sıyaqlı birneshe medreseler bolǵan. Bulardan: Qalila axun, Embergen axun, Ayımbet iyshan, Iyshan qaladaǵı medreselerdi atap ótiw múmkin. Solardıń arasında Tas medrese hám Qaraqum iyshan medreseleri házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵında sufizm táliymatın tarqatıwda úlken xizmet atqarǵan.¹

Tas medrese házirgi Ámiwdárya rayonı aymaǵında 1841-jılı Xojaniyaz biy tárepinen qurılǵan.

Qaraqum iyshan medresesi XIX ásirdiń ortalarında qurılǵan. Onıń talabalar oqıytuǵın otız ójireshi bolǵan. Medresede óz zamanına ılayıq kitapxana bolǵan. Onıń qorında Álisher Nawayı, Ferdawsiy hám basqa da shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaları menen tolǵan kitapxana bolǵan. Bul kitapxana keńes hákimiyyati jıllarında joq etip jiberilgen.

Qaraqum iyshanları Aral boyı xalıqları menen sonıń ishinde qaraqalpaq, qazaq, ózbek xalıqlarınıń arasında sufizm ideyaların taratıwda úlken áhmiyetke iye bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákilleri Berdaq shayır Qaraqum iyshan medresesinde oqıǵan. Qaraqum iyshan medresesiniń qalǵan orınları elege shekem Aral boyı jaǵalarında saqlanıp tur. Onda Berdaq, Kúnxoja shayır qábirlerine úlken estelik salıngan.

Qaraqalpaq xalqınıń bay ruwıxy mádeniy miyrasınıń biri bul — folklorlıq shıǵarmalar bolıp, ol belgisiz avtor (xalıq) tárepinen dóretilgen, xalıq arasında tarqalǵan, awızeki türde áwladtan-áwladqqa jetip kiyatırǵan ádebiy kórkem

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 252 bet

shıǵarmalar. Olardıń ayırımları jazba türde de tarqalǵan. Ol xalıq dástúri, etnografiyası hám tariyxı menen tiǵız baylanısta dórelip, bir neshe tariyxıı dáwirlerdiń jemisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıqı oǵada bay folklorlıq miyrasqa iye. Folklor úlgileriniń biziń zamanımızǵa jetken nusqalarınıń ilimpazlar tárepinen 100 tomlığı basılıp shıqanlığı pikirimizdiń ayqın dáliyli esaplanadı. Onda xalıq naqıl-maqalları, tariyxıı hám salt-dástúr qosıqları, ertek hám dástanları jáne basqa da dóretpeler orın algan. Belgili qazaq ilimpazı Sh.Waliyhanov: « Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar bolıp esaplanadı », dep jazǵan edi.

Qaraqalpaqlar arasında áyyemgi waqıtlardan beri qaharmanlıq dástanlar keńnen taralǵan. Olardan «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha» usaǵan qaharmanlıq dástanlar keńnen málim. Olar xalıq tariyxınıń joldası bolǵan. Qaraqalpaqlar eski dástanlardı yadında saqlawǵa, onı áwladtan-áwladqa jetkeriwge úlken itibar bergen.¹

Qaraqalpaqlar arasında eń súyikli batırılıq dástanlardan biri «Edige» dástanı bolıp esaplanadı. Izertlewshilerdiń kórsetiwi boyınsha «Edige» dəstanında súwretlengen waqıyalar, adamlardıń atları tariyxta bolǵan. Qaraqalpaq jırawları bul dástanǵa xalıqtıń basınan ótken tariyxıı waqıya sıpatında qaraǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında «Qırıq qız» dástanı eń áhmiyetli orın iyeleydi. Onda qaraqalpaq xalqınıń turmısı hám mádeniyati tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar bar. Sonday-aq, «Qırıq qız» dástanı búgingi künde pútkıl dúnyalıq folklor izertlewshi alımları hám keń xalıq arasında belgili. Sebebi, bul dástannıń jáne bir ózgesheligi basqa xalıqlar arasında tarqalmaǵanlıǵı esaplanadı. 1997- jılı sentyabrde Nókiste bolıp ótken usı dástanǵa baǵıshlanǵan xalıq aralıq ilimiý ánjunanda dástannıń barlıq türkiy xalıqlar ushın áhmiyetiniń teńdey ekenligi atap kórsetildi.

Qaraqalpaq xalqınıń «Alpamıs» dástanında da áyyemgi dáwirdegi tariyxiy waqıyalar menen birge XVIII – XIX ásirdegi azatlıq gúresi óz sáwleleniwin tapqan.

¹ M. Tlewmuratov. J.T. Berdiev Z. Tlewmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxıı» N. 2014-j

Qaraqalpaq xalqı arasında ıshqı-muhabbat haqqındaǵı júdá kóp dástanlar, xalıq qosıqları tarqalǵan. Solardan «Gárip-ashıq», «Sayatxan-Hámra», «Góruǵlı» hám taǵı basqalar xalıq tárepinen súyip tíńlanadı.

Xalqımız ruwqıy mádeniyatınıń ajiralmas bólegi kúndelikli turmista ushırasatuǵın milliy salt dástúrleri bolıp esapanadı. Olar xalıq dástúrlerine baylanıslı bolǵan toy baslaw, hawjar, sińsıw, bet ashar, besik jırı usaǵan dástúrler esaplanadı. Bular hár qaysısı óz naması menen aytılǵanı sebepli turmıs-salt jırları yamasa toy dástúri hám xalıq dástúri dep te atalǵan. Solay etip, awızeki xalıq dóretpesindegi turmıs-salt jırları xalqımızdıń ruwqıy mádeniyatınıń dárejesin belgileytuǵın oǵada bay etnografiyalıq material bolıp esaplanadı. Olar óziniń mazmunı boyınsha ajıralıp turǵan. Máselen, «Bet ashar», «Toy baslaw», «Hawjar», «Sińsıw» qosıqları qaraqalpaq xalqınıń qız uzatıw, ul úylendiriw toyları menen baylanıslı bolsa, «Joqlaw» qosıǵı marhumdı jerlew dástúri menen baylanıslı.

Salt jırlar menen bir qatarda, xalıq dóretpesinde keń taralǵan janrdıń biri xalıq qosıqları. Qosıqlardıń tematikası oǵada bay bolǵan. Olardıń qızlar qosıǵı, xoshlasıw qosıǵı, muhabbat qosıqları, táriyiplew qosıqları, miynet qosıqları, batırılıq qosıqları, Watandı súyiw qosıqları, balalar qosıqları hám basqa da túrleri bolǵan. Xalıq arasında atı ańızǵa aylanǵan tariyxıy tulǵalar haqqında da qosıqlar dóregen. Xalıq awızeki dóretpeleriniń tolǵawlar, ertekler, ańızlar, jańıltپashlar, sheshenlik sózler, naqlı-maqallar hám bunnan basqa da túrleri xalqımız arasında keńnen tarqalǵan hám ata-babalarımızdan miyras bolıp áwladtan-áwladqa ótip, biziń búgingi kúnimizge shekem jetip kelgen. Solardan, naqıl awızeki xalıq dóretpesiniń eń kóp tarqalǵan tarawı bolǵan. Naqıllar bay, tereń, qısqa mazmunlı hám kórkem aytılg.anlıǵı ushın umıtılmastan atadan-balaǵa ótken. Sonıń ushın da, xalıq naqıllarıń awızeki xalıq dóretpesinde «atalar sózi» dep te ataydı.

Qaraqalpaqlarda júdá kóp ertekler saqlanǵan. Olardıń kóphiligi áyyemgi dáwirlerden saqlanıp, xalıqtıń turmısında bolǵan jámiyetlik siyasıy ózgerislerdi bildirgen. Qaraqalpaq ertekleriniń túrleri oǵada kóp. Olar

ózleriniń mazmunına qarap bólingen. Qaraqalpaq arasında «Ańqaw mergen», «Jiyrenshe sheshen», «Aldar kóse», «Xoja Nasraddin» hám basqada usaǵan uqsas ertekler bolǵan. Kóp ertekler qońsı xalqlardıń ertekleri menen jaqın bolǵan.¹

Qaraqalpaqlarda geypara adamlardıń ómirine baylanıslı kúldirgi sózler kóp bolǵan. Olardan Ómirbek laqqı tuwralı kóplegen kúldirgi sózler saqlanıp biziń kúnlerimizge shekem jetip kelgen.

Qaraqalpaqlar basqa túriy xalıqlarǵa uqsap awızsha ańızlarǵa úlken itibar bergen. Qaraqalpaqlar tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar jıynaǵan akademik S.Kamalov, kórnekli tariyxshılar T.A.Jdanko, R. Qosbergenov, U. Shalekenov, L.S.Tolstova ózleriniń tariyxı miynetlerin jazba tariyxı derekler menen birge qaraqalpaqlar arasınan jıynalǵan ańızlar, tariyxı ápsanalar negizinde jazdı. Olardıń pikiri boyınsha XVIII-XIX ásırdegi qaraqalpaqlardıń Sırdárya, Jańadárya, Ámiwdárya boyındaǵı qonısları, olardıń Orta Aziya jerlerine qonıslasıw tariyxı boyınsha awızsha maǵlıwmatları, Xiywa xanlıgınıń tariyxı maǵlıwmatları menen tuwra keletuǵınlıǵıń kórsetken.

Tolǵawlar. Qaraqalpaqlar jawgershilki kóp kórgen xalıq. Sonlıqtanda xalıqtıń awır awhalı, ózleriniń otırg'an jerlerin taslap kóshiwi tuwralı jırawlar tárepinen atqarılıp usı kúnlerge shekem jetken.

Ormambet biy tolǵawi XVI ásirdiń waqıyaların sáwlelendirgen. Ormambet biy tariyxta bolǵan adam. Ol noǵaylı awqamınıń basshısı bolǵan, qaraqalpaqlardıń noǵaylı dáwirindegi tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar beredi.

Xalıqımızdıń mádeniyatında awızeki xalıq dóretpelerin, ádebiyatı, kórkem óneri dóretiwshiler, biziń zamanımızǵa shekem jetkeriwshi jıraw, baqsı hám qıssaxanlar ayraqsha orın tutadı.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxı derek. N., 1994 254 bet

II BAP. BERDAQ SHAYIRDIŃ «SHEJIRE» SHIĞARMASI – TARIYXIY DEREK SIPATINDA.

2.1. «Shejire» shıgarmasınıń dóretiliwi

Kún shıǵıs ellerinde óz xalqınıń mádeniy-ruwxıy tariyxı haqqında Shejire jazıp qaldırǵan alım hám shayırlar kóp. Solardıń arasında ásirese XIX ásirde jasap dóretiwshilik etken belgili qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq ǵargabay ulı ayriqsha orındı iyeleydi. Bul «Shejire»niń ózgesheligi sonnan ibarat, ol qaraqalpaq xalqı tariyxı boyınsha birinshi jazba nusqada qalǵan. Ekinshiden, onıń avtorı tek qaraqalpaq xalıqı arasında ǵana emes, bálki basqa xalıqlarda tán alǵan danışhpan shayır hám oyshillardan biri bolǵan Berdaq shayır edi. Sonıń ushın da bul shin maǵanasındaǵı tariyxı shıgarma sıpatında qaralmaǵanı menen qaraqalpaq tariyxı haqqında eń dáslepki boljawlar sıpatında qarawǵa boladı. Berdaq shayır dóretken «Shejire»niń tariyxtıń áyne ózi sıpatında qabil etilmewiniń sebebi, bul negizinen kórkem shıgarma esaplanadı. Kórkem shıgarma tariyxı temanı súwretlegende de ayrım fantaziyalar beriledi. Sol sebepten, onda fantaziyanıń ústin bolıp ketiwi mümkin. Óytkeni, Berdaq bul shıgarmanı jazarda kóbirek tariyxıy ańızlarǵa tiykarlańǵan. Bunnan tısqarı tariyxıy faktlerde ushrasadı. Demek, shayır kóp ǵana tariyxıy kitaplar menen tanıs bolǵan. Sonıń ushın da shayır bul shıgarmasın óziniń kórgen-bilgeni, oqıǵanı hám esitkenleri tiykarında xatqa túsiredi.

Qullası, bul shıgarma qaraqalpaq xalqınıń tariyxı ǵana emes, sonıń menen birgelikte bárshı türkiy xalıqlar tariyxı ushın oǵada áhmiyetli bolǵan shıgarma bolıp esaplanadı. Basqa türkiy tilles xalıqlar shejireleri qatarı Berdaq ta óz «Shejire»sin payǵambarlar zamanınan baslap XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısı menen tamamlaydı.

Solay etip, Berdaq shayır qaraqalpaq xalqınıń eń dáslepki «Shejire»sin jazıp qaldırdı. Onıń:

«Berdimurat haqtıń qullı,
Sahrada ósken búlbúli,
Bul Shejireni jılqı jılı
Xalıqqı mashxur qılǵan eken,» —

dep jazıwına qaraǵanda «Shejire» 1894-jılı jazılǵan.

«Shejire»ni birinshi ret etnograf I.A. Belyaev 1903-jılı qaraqalpaqlar arasınan jazıp aladı hám baspadan shıǵaradı. Biraq, «Shejire»niń tiykargı avtorı Berdaq shayır jóninde I.A. Belyaev hesh gáp aytpaydı. Keyingi dáwirlerde baspadan shıǵarılǵan «Shejire»niń, 1917-jılı basılıp shıqqan «Shejire»den ayırmasınıń joq ekenligine iseniwge boladı. Biraq, 1917-jılgı basılımında «Shejire» tolıq berilmegen. I.A. Belyaev onı tolıq jazıp alǵan bolıwı mümkin. Ol jazıp alǵan varianttı izlep tabıw ilmiy xızmetkerlerdiń waziypası bolıp esaplanadı. Berdaq shayırdıń «Shejire»si buringı awqam dáwrinde bir neshe ret jazıp alındı. Onıń qoljazba túrinde bir neshe nusqası tabıldı. Onı jıynawda, baspadan shıǵarıwda izertlewshilerden filologiya ilimleri doktorları N. Japaqov, Xamidov, U.Rametullaev hám basqalar birqansha jumıslar júrgizdi.¹

Turkiy xalıqlar mádeniyatı tariyxındaǵı tájiriye hám dástúrlerge tiykarlanıp Berdaq shayır dóretken Qaraqalpaqlar «Shejire» sin xalıq tariyxı dep qabil etemiz. Sol sebepli de úlken dúnyalıq masshtabtaǵı ilimpazlar S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, N.Dáwqaraev, S.Kamalovlar «Berdaq shayırdı qaraqalpaq xalqınıń birinshi tariyxshı alımı dep esaplaydı». Berdaq shayırdıń Shejire shıǵarması haqqında tariyxshı ádebiyatshılar kóp izertlep, kóp bas qatırdı. Ásirese olardan D.Dáwqaraev, S.Kamalov, R.Qosbergenov, I.Ságítov, N.Japaqov, A.Murtazaev hám t.b lar bul úlken shıǵarmaǵa ózleriniń baxalı pikirlerin aytı. Bul dóretpe xalıq tariyxı bolǵanlıǵı sebepli onı sawatlı qıssaxan, shayırlar mektebinde qayta-qayta kátiblerge kóshirtip, kitap qılıp

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxı-ethnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sarı. 13-14-betler.

túpletip elge taratıp otıradı. N.Dáwqaraev, Q.Ayimbetov, I.Sağitovlardıń aytıwlarına qaraǵanda «Shejire» niń Berdaq shayır ózi jazǵan nusqası, Qorazbek jazǵan variantları 1930-jıllarda baspada járiyalaw waqıtlarında siyasatqa beyimlestirip, biraz qısqartqan, redaktorlangan variantların óna 1940-jılı baspada járiyalanǵan. «Shejire» shıǵarmasınıń ulıwma kólemi, 1941-jılgı baslıwı boyınsha 275 kupletten ibarat.¹ Berdaq shayır dóretiwshiligin izertlewshiler kóp óna alımlar Berdaq shayır dóretken «Shejire» niń jazlıw tariyxı haqqında túrli-túrli pikir boljawlardı beredi.

Berdaq shayır dóretken «Shejire» shıǵarmasınıń xarakterli belgileriniń biri bul — onıń qosıq penen jazılǵanlığı esaplanadı. Bul dóretpe pútkıl Orta Aziya shejirelerinen parıq qıladı. Berdaq shayır óz «Shejire»sinde qaraqalpaq xalqınıń tariyxı ótmishin sáwleledirgen sıyaqlı, xalqımızdıń bay kórkem tilinen de sheber paydalana algan. Solay etip, «Shejire» shıǵarma qaraqalpaq ádebiy tilin bayıtqan qımbatlı dóretpe bolıp tabıladı. Bul shıǵarma Berdaq shayırdıń shayırlıq yoshınan, onıń shayır hám tariyxshı sıpatında sheberiliginen, ustalığınan derek beretuǵın shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı.

Berdaq shayır tárepenen «Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi onıń xalıqshıl shayır ekenliginen, óz xalqı aldındıǵı islegen jaqsı xızmetlerinen hám watansúyiwshiliginen derek beredi. Sonlıqtan da bul dóretpe ótken dáwirlerdiń tariyxı waqıyalıqların sáwleledirgen menen biziń búgingi kúnımız ushın tárbiyalıq áhmiyetke iye úlken tariyxı jazba estelik bolıp esaplanadı.

Hár bir xalıqtıń ruwxıy jetilisiwinde onıń ata-babaları tárepenen uzaq tariyxı dawamında toplanǵan ruwxıy-mádeniy miyraslarınıń ornı ayrıqsha. Bul miyraslar qatarında ullı xalıq ǵayratkerleri tárepenen dóretilgen tariyxı shıǵarmalar úlken áhmiyetke iye. Tariyxı miynetlerdegi xalıq ótmishi, ata-babalarımızdıń azatlıq hám ǵárezsizlik ushın alıp bargan gúresleri tariyxın,

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxı-ethnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sarı. 13-bet.

ruwxıy mádeniyatın, salt-dástúrlerin, ulıwma ótken turmístı tereńnen úyreniw hám onı ósip kiyatırǵan jas áwladlar sanasına sińdiriw búgingi kúnde tálim tarawındaǵı áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatın oqıtıwda Berdaq shayır tárepinen dóretilgen «Shejire» shıǵarması áhmiyeti úlken. Óytkeni bul dóretpe túrli ańız-ápsanalarǵa tiykarlangan bolsa da qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, etnografiyası boyınsha áhmiyetli maǵlıwmatlar jámlengen hám oqıwshı jaslarǵa úlken ilmiy derek bolıp xızmet etedi.

2.2. «Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń sáwleleniwi

Qaraqalpaqlarda basqa xalıqlarǵa uqsap, hár bir urıw aǵzası óz ata-babasınıń tariyxıń, óziniń jeti atasın biliwi shárt bolǵan. Bul bilim atadan balaǵa ótip otırǵan. Házirgi kúnge shekem úlken jastaǵı adamlar arasında óziniń on atasına shekem biletuǵınları ushrasadı. Bul erte dawirlerden kiyatırǵan dástur esaplanadı. Keyinala, waqıt ótiwi menen shejireler tek urıw shejireleri bolmay, onda sol waqıttaǵı xalıqtıń ulıwma siyasiy hám tariyxıy waqıyaları óz sáwleleniwin tapqan. Bul haqqında Bashqurtstanlı belgili táriyxıshı alım R. Kuzeев bılay dep jazadı: «Áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan shejire urıwdıń yamasa qáwimniń óz aldına tariyxına aylana baslaǵan . Bunda tariyxta belgili urıwdıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı túsinikler, qáwimler gúresi menen urıw, qáwim başlıqlarınıń geneologiyasına baylanıslı waqıyalar óz kórinisin tapqan »¹

Shejireler dáslepki waqıtları hár urıwǵa tiyisli bolǵan bolıwı múmkin. Sońıraq urıw shejirelerindegi waqıyalar óziniń kólemi jaǵınan keńeyip barǵan. Bul haqqında kóp sanlı tariyxıy derekler xabar beredi. Olardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda qaraqalpaq urıwlarınıń hár qaysısınıń óz aldına shejireleri bolǵanlığı tuwralı pikirlerin aytıp ótedi.

Shejireler patriaxal-feodallıq jámiyetke tán. Hár bir qaraqalpaq urıwınıń atın, tamǵasın biliwi kerek bolǵan, onıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı túsinikti kóbinese shejirelerden tawıp otırǵan.

Shejireler kóp xalıqlar turmısında bar ekenligi belgili. Bashqurt shejirelerin izerlewshi alım, tariyx ilimleriniń doktorı R. Kuzeev jáne de «Sol nárseni aytıw kerek, shejire óziniń dástúriy áhmiyetin saqlaǵan. Ol belgili bir urıwdıń, belgili bir qáwimniń tariyxı bolǵan. Bashqurt urıwlarında urıwlıq attribut bolǵan qus, aǵash tamǵalarınıń boliwı shárt bolǵanınday, shejirelerdiń

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sarı. 13-bet.

boliwı shárt bolǵan. XVII-XVIII ásirlerden baslap patriaxal urıwlıq turmıstıń bul elemetleri, kóp jaǵdaylarda qaldıqlarǵa aylanǵan, sonday bolsa da patriaxal-feodallıq qatnasiqlar ústem bolǵan jámiyette shejireler bashqurtlardıń turmısında áhmiyetli bolǵan. Sonlıqtan da, bashqurlar eń erteden kiyatırǵan shejireler tekstin muqiyat saqlap, olarǵa aytarlıqtay ózgerisler kirgizbewge talpıńǵan»¹

Bul bildirilgen pikirler qaraqalpaq xalıqına hám onıń shejirelerene tolıq tiyisli dep aytsaq boladı. Qaraqalpaqlarda shejireler puqta saqlanǵan. Olarǵa sırttan tiykarsız qosımtalardı mümkin bolǵanınsha qospawǵa háreket etken. Soǵan qaraǵanda, Berdaq shayır paydalangan xalıq shejireleri de tariyxıy shınlıqtı, ulıwma alganda, durıs maǵlıwmatlarga iye tariyxıy shıgarmalar bolıp esaplanadı dep ayta alamız.

Basqa túrkiy xalıqlardaǵı Shejireler sıyaqlı Berdaq shayırdıń «Shejire»side payǵambarlar zamanınan baslanadı. Bundaǵı eń baslı syujet Adam Atadan baslanǵanı menen de payǵambarlar hám olardıń sahabalarının baslanadı. Mısalı:

Rasul Allax pıraq minip,
Qabı qáwseyin bargan eken,
Quda bilen razi aytışhip,
Haq diydarın kórgen eken,

Gúl yúzleri shámsı qamar,
Abiw Bákır, házreti Omar,
Osman, Áliy, sheri Xaydar,
Payǵambardıń yaranı eken.¹

Bunnan otız úsh sahaba tarqalǵan bolıp, solardan eki sahaba Aral boylarına kelgen. Bul Ánes hám Málik bolıp, olardıń atları Shıǵıs tariyxshilarınıń

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıgarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» журналы N. 2018-jıl. 2-sani. 13-bet.

¹ Berdaq. «Tańlamalı shıgarmaları» .N. 1956-j. 60-bet.

miynetlerinde kóbirek ushıraydı. Ásirese, Ánes sahabanıń atı payǵambarlar, Hádisleriniń hámmesinde de bar. Al, Málik hám onıń ulı Razıhaq Jańakentke xan bolǵan. Berdaq shayırda óz babasınıń tariyxın tap sol dáwirlerden baslaǵan. Mısalı:

Ánes, Málik ekki kishi
Payǵambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Shundan alash bolǵan eken.

Máliktiń ulı Razıhaq,
Yashlıǵında qoydı góulpaq,
Kiygen eken qara qalpaq,
Shunnan «qalpaq» bolǵan eken.

Solay etip, Berdaq shayır qaraqalpaqları Málik xannıń ulv Razıhaqtan tarqalǵan degen sheshimge keledi. Bul jaǵday tariyxıy haqıyqatlıqqqa ádewir jaqın.

Shejiredegi bunnan keyingi syujet Mayqı biyden baslanadı. Mayqı biy — shinında da barlıq shejirelerde túrkiy xalıqlardıń atası sıpatında beriledi.

Al, Berdaq shayirdıń kórsetiwi boyınsha Mayqı biy ózbektiń Jiyen degen balasınıń báybishesinen tuwilǵan bolıp, onnan Jayılxan, Seyilxan, degen eki bala qalǵan. Seyilxannan túrkmen, Jayılxannan Qońırat tuwıldı — dep joriydi. Ekinshi hayalı Sarnazadan Qıtay menen Qıpshaq, bunnan keyingi hayalınan Múyten menen Qıyat, al onnan keyingi hayalınan Keneges, Mańğıt, Teke Yawmit tuwıladı — deydi.

Berdaq shayır solay dep aytadı da Mayqı biyden keyin ózbek, túrkmen, qaraqalpaq ajralıp ketti — degen sheshimge keledi. Yáki:

«Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq,

Keneges — Mańǵıt jipikdek,
Bári altı urıw qaraqalpaq,
Ózbekten ayrılgan eken»

dep jazadı.

Bul pikir tariyxıy dereklerge ádewir sáykes keledi. Sebebi qaraqalpaqlar XVI ásirde «Noǵayliniń altı ulı ordası» dep te atalǵan. Bunnan keyin «Shejire»niń syujeti jáne de ózgerip baradı. Sol zamanda Altın xan degen sháwkeli pasha bolıp, ol barlıq xalıqlardı basqarǵan eken. Zayıbı peri bolıp onnan Almalı-Kórikli degen bir qızlı bolıptı. Óziniń basqa zúryadı bolmaǵanı ushın onı bir bólmege qamap asıraǵan eken. Qız kúnge ashıq bolıp sonnan hámledar bolıp qalıptı. Bul jaǵdaydı qızdıń anası patshaǵa xabarlaǵan. Qáhári kelgen patsha qızdı altın sandıqqa salıp dáryaǵa taslatqan. Altın sandıq bir jerlerge iǵıp kelgende onı Tomawlı menen Shaban degen eki mergen kórip qaladı. Sońinan ekewi oylasıp Shaban sandıqtıń ózin alıwǵa, al Tomawlı bolsa ishindegi zatqa razı boldı. Solay etip, sandıqtıń bir mushınan atıp, onı jaǵaǵa jaqınlastırmaqshı boladı.

Berdaq shayırkıń pikiri boyınsha Qiyat urıwınıń payda bolıwı da sol sandıqtıń qıya atılıwinan bolǵan. Máselen «Shejire»de:

Altın sandıq ziyat dedi,
Zarar ketse uyat dedi,
Tuwrı atpa, qıya at — dedi,
Shunnan Qiyat bolǵan eken.

Solay etip, sandıqtı jaǵaǵa shıǵarıp, ishin ashıp qarasa, ishinde ayı kúni tolǵan gúl júzli bir hámledar kelinshektiń otırǵanın kóredi.

Bul, álbette Shińgis Shejireleri bayan etken Allanquwa haqqındaǵı hikayatqa oǵada tuwra keledi.

Al «Shejire»niń Berdaq shayır varaiantında Tomawlı Almalı-Kóriklini ózine nekelep aladı. Onnan «Kún perzenti» bolǵan Shińgis xan, sońinan Bódeketey, Búrkeltay dep atalǵan balalar tuwilǵan.

Al, Mongol Shejirelerindegi Alllanquwaniń úsh balası bolıp, onıń birewi Shińgis xan Kúnnen tuwilǵan edi. Sonıń ushın da Mońgol shejireleri menen túrkiy shejireleri arasında da ádewir baylanıstiń bar ekenligi seziledi.

Berdaq shayır bunnan keyin Shińgistiń kóp ellińdeki ústinen qaraǵan xan bolǵanlıǵıń aytadı. Mısalı:

Qoydı Qushbegi meterdi,
Shińgis bekti xan kóterdi,
Mayqıǵa ıqtıyar berdi,
Xan atası bolǵan eken.

Mayqı, Qotan hám Ketbuǵa biyler awızeki ádebiyetta kóp ushırasqanı menen de jazba dereklerde onsha ushıraspaydı. Ásirese, Mayqı kóp dereklerde túrkiy xalıqlardıń babası sıpatında tán alıngan. Sonıń ushın da xalıq «toqsan sózdiń tóbırı Mayqı biy» dep biykargá aytpaǵan. Bul haqqında «Shejire» izretlewshilerdiń pikirinde: «Mayqı biy túrkiy xalıqlar babası ushın da mongol shejirelerinde úlken itibar berilmegen», — degen pikirler aytılǵan.¹ Al, Berdaq shayır óz «Shejire»sindegi Mayqı biydi babası sıpatında tán aladı. Sonıń ushın da ol:

«Áweli babamız Mayqı biy,
Anıń uglı Jayılxan biy,
Jayılxan ulı Naǵaday biy,
Naǵaday biy bolǵan eken

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Naǵaday biy yurt aǵası,
Jumlá Qońırattıń babası,
Otız uǵlınıń atası,
Uǵlı otız bolǵan eken». —

dep jazadı.

Berdaq shayır bunnan keyin qáwimleriniń payda bolıw dereklerin ilgeri súredi. Ol qaraqalpaqlardıń negizgi altı qáwmi (Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq, Keneges, Mańğıt) Shińgıs xan dáwirinen burın payda boldı — degen sheshimge kelgen. Hátte onıń pikiri boyınsha Shińgıs qurǵan Altın Ordanıń ózi de usı altı qáwim tiykarında rawajlanǵan. Sebebi, Shińgıs xan qaraqalpaqlardıń eki arısın Ordanıń tiykarı sıpatında qaraǵan. Bul haqqında Berdaq shayır óz «Shejire»sinde:

«Qońırat taptı bir arısın,
Mańğıt taptı bir arısın,
Ózge aǵashtiń bárisin,
Ózgelerge salǵan eken,» —

dep jazadı.

Demek, mámleketi arba dep esaplaşaq, onı biriktiriwshi eki arıs úlken eki qáwim Qońırat penen Mańğıtqa tiyisli bolǵan.

Ayırım tariyxshılar Qońırat penen Mańğıttı mongol qáwimleri dep te ataydı. Negizinen alganda bul atama túrkler arqalı mongollarǵa ótken. Sebebi, bul qáwim atamaları VIII ásırdegi túrkler arasında ushıraydı. Qaraqalpaqlardı urıw sıpatında qáliplestirgen de usı eki qáwim bolıp esaplanadı. Al bul eki qáwimniń mongollar arasında sonshama abıroylı bolıp ketiwiniń sebebi Noǵay ámirge baylanıshı. Óytkeni, Noǵaydiń ózi de Mańğıttan shıqqan. Ol Mańğıt penen Qońırattı biriktirgennnen keyin barıp qáwimler qosılǵan. Sonıń ushın da Altın Ordadaǵı kishi túriy mámleketi

Noǵaylı awqamın dúziwde qaraqalpaqlardıń eń baslı uyıtqısı bolǵanlıǵında tán alıwǵa tuwra keledi.¹

Usınday, sebeplerge kóre Berdaq shayır, «Shejire»sinde Qońırat penen Mańǵıt qáwiminiń qaraqalpaqlardıń qáliplesiwinde eń baslı orında atqarǵanlıǵın seziwge boladı.

Qırıq adam bolıp jám boldı.

Yáki bolmasa:

Jayılxan uranlı Qońırat,
Otız ugıldıń zúryadı eken.

Yáki bolmasa Mańǵıt qáwiminiń payda bolıwı haqqında:

Teke, Kene, biri Mańǵıt,
Mańǵıt — degen gúlli Mańǵıt,
Tek degen, Teke – yawmıt,
Kene Mańǵıttıń tuwǵanı eken, —

dep jazadı.

Bul jerde Berdaq shayırdıń «Mańǵıt — degen gúlli Mańǵıt» degen sózlerine qaraǵanda Mańǵıtlardıń Shińǵısxan tusında belgili xalıqqa aylanıwların seziwge boladı. «Shejire»de bunnan keyin basqa da qáwimlerdiń payda bolǵanlıǵı haqqında sóz baradı. Biraq, Berdaq shayır bul qáwimlerdiń hesh birewinde Shińǵısxan menen baylanıstırmayıdı. Onıń pikiri boyınsha bul qáwimler Shińǵısxan zamanınan ádewir burın payda bolǵan Mayqı biy áwladları menen tutastıradı. Yáki bolmasa altı ulı qaraqalpaq Mayqı biydiń balası Jayılxannan taralǵan — degen pikirge keledi.

Solay etip ol hár bir qáwimdi payda etiwshi urpaq haqqında sóz etedi. Máselen Qıtay-Qıpshaqlardıń payda bolıwı haqqında:

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Sarnazdan tuwildı Qıtaybek,
Qıtay tonın qıldı jórgek,
Yáne biriniń atı Shah,
Qıtay-Qıpshaq bolǵan eken.

Shah yash bala erke uǵlı,
«Qıp» demeklik arab tili.
Qıpshaqdur túrkiy mánisi,
Shunnan «Qıpshaq» bolǵan eken —

dep jazǵan bolsa, olardıń uranları haqqında:

Qıtaybek hám qoy jıynadı,
Qoyı jáhánge sıymadı,
Ullı tawlardı jayladı,
Ol Taw uran bolǵan eken.

Qıpshaq hám yılıq jıynadı,
Jelige qulın bayladı,
Qımız sabasın sayladı,
«Toqsaba» uran bolǵan eken.

Berdaq shayır bunnan tısqarı óz «Shejire» sinde Múyten, Qıtay hám Keneges qáwimleriniń kelip shıǵıwı haqqında da bahalı pikirlerdi aytadı.
Mısali:

Bir zayıptan eki ul bolǵan,
Múyten menen Qiyat bolǵan,
Tuwǵan anası Arıwxan,
Qiyatqa uran bolǵan eken,

Múyten uranı Aqsholpan,
Qiyat uranı Arıwxan,
Mayqı biy Qońırat bolǵan,
Bárshesi qosılǵan eken.

Kenenıń Mańǵıt aǵası,
Kene tentekdur inisi,
Hár ish etse, kesdur isi,
Ol Keneges bolǵan eken.

Shóllerde gezer jeyrenı,
Jeyranǵa qurǵan aranı,
Keneges — Mańǵıt uranı,
Jawlı Shawqay bolǵan eken.

Qaraqalpaqlardıń basqa da qáwimleri mine usı altı qáwim arqalı tarqaladı. Jáne bir tań qalarlıq hádiyse qaraqalpaq uriwları (toqsan altıǵa) bólingen. Al, áyyemgi Türk Shejireleri bolsa túrkiy qáwimleriniń ózi toqsan altıǵa bólinedi — dep joriydi. Bálki bul bir tosattan bolǵan hádiyse shıǵar. Sonday bolsada bul jaǵday kóp etnograflardı oylandıradı.¹

Qalay da, Berdaq shayır qaraqalpaq xalqınıń tiykarın quraǵan altı qáwimdi atap ótedi de, bunnan keyin uriwlardıń kelip shıǵıwı haqqındagı óz pikirlerin ortaǵa saladı. Ol uriwlар geneologiyasın hár bir qáwim arqalı bólip qaramasatan geypara mayda uriwlardıń ózi de xalıq atamasın qáliplestiriwde xızmet atqaratıǵınlıǵı haqqında aytadı. Xalıqtı qáliplestiriwde eń baslı eki múshe yaǵníy arbanı tartatuǵın arıs Qońırat penen Mańǵıt bolǵanı menen onı biriktiriwshi bólekler haqqında da aytadı. Sol tiykarda qaraǵanda hátte Qańlı hámmesinen de ústin turadı. Berdaq shayırdıń

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

táriplewi boyınsha Qańlı sol arbanıń (yaǵníy mámlekettiń) ustası. Xanlıqtı biriktiriwge qatnasqan adam. Al, basqa urıwlar bolsa onıń bólekleri sıpatında xızmet etedi.

Shunda Qańlı usta boldı,
Qágıp-soǵıp arba qıldı,
Shúyit eki shúyin saldı,
Shundan Shúyit bolǵan eken,

Berdaq shayır bunnan keyingi qaraqalpaqlardıń uriw hám qáwim atamalarınıń hámmesinde Shińgısxan áwladlarından bolǵan xan, sultan hám biy atamalarından izleydi. Onıń pikiri boyınsha xan áwladlarınıń tiykarı Shińgıs hám Túrkiy xanlarınıń negizi de Shińgısxannan tarqalǵan degen sheshimge keledi. Mısalı:

Shińgıs haslı kimnen boldı,
Atası joq kúnnen boldı,
Aǵa sultan yarım xanlar,
Shińgıs xanniń zuryadı eken,

Jánibek xan hám Janay xan,
Anıń uǵlı Toqtamış xan,
Qazaq ishinde Sultan xan,
Shińgıs xanniń zuryadı eken.

Biraq solay bolsa da Berdaq shayır qaraqalpaqlar «Shejire»sin Shińgıs xanniń ózinen baslamaydı. Bálki Shińgıs xanniń aqılgóy keńesshileriniń biri bolǵan Mayqı biyden baslaydı. Yaǵıy qaraqalpaqlardıń argı atası Mayqı biy, onnan Jayılxan biy, onnan Naǵaday biy, Naǵaday biy ulı

Qarabek, Qarabek ulı Jánibek hám Qállibek, Jánibek ulı Haydar, onıń ulı Álibek, Álibek ulı Aǵadıl, onıń balası Bayádıl.

Berdaq shayırdıń aytıwı boyınsha mal-múlkti ayırıp tamǵa bastırıw dástúri sol dáwirden qalǵan. Tamǵalı tártibindegi urvwlardıń kelip shıǵıwı da sol dáwirden qalǵan. Bul haqqında «Shejire»de:

«Qolına basqan Qoldawlı,
Sanına basqan Ashamaylı,
Juptan basqan Qos tamǵalı,
Tamǵası qos bolǵan eken.

Ekkisi sawdager boldı,
Xannan jiǵalı xat aldı,
Shunnan Xanjıǵalı boldı,
Sebebi shul bolǵan eken,» —

dep aytıladı da, bunnan keyin Aǵadıl ulı Tolıbay, Tolıbay ulı Sarıbay, Sarıbay ulı Bádik, Bádik ulı Bazar Ulpaq, Bazar Ulpaq ulı Tomaylar haqqında sóz boladı da, bul dáwirde payda bolǵan ayırım urıwlar haqqında da pikir bildiriledi. Máselen:

Tomay elshi darqan boldı,
Báybishesi bes ul tuwdı,
Besewi de kóse boldı,
Beskempir atanǵan eken.

Berdaq shayır bunnan keyin Xojageldi, Hajıgeldi, Xangeldi, Jangeldi, Sultan biylerdiń atın aytadı da, birden Xangeldiniń ulı Qarabas, onıń Eshniyaz, Eshniyaz ulı Oraz Atalıq, ýaki Sultanniń ulı Aydos, Maybas — dep birden XIX ásır kelip qaladı.

Shıńgısstan zamanıń XIII ásirge tuwrı keletugınlığın esapqa alganda bes ásır ishinde bunshama qısqa tariyxtiń bolǵanlıǵına da isengiń kelmeydi. Onıń ústine Berdaq shayır kórsetken biy atamalarınıń ózi de tariyxta onsha iz qaldırmaǵan. Tariyxıy tiykarınan qaraǵanda belgili qáwim biylerinen asıp kete almaydı. Hátte tariyxtı ózi tán alǵan Noǵay, Orıs, Oqqas, Muwsa hám Ormanbetlerdiń de atı atalmayıdı. Berdaq shayır ayırım urıwlardıń argı atasın tolıq aytıp, olardı Shıńgısstan zamanı menen jaqınlastıradı. Mısalı:

«Bayádilden Ashamaylı,
Haydar uǵlı Qostamǵalı,
Qándezkli bilán Qostamǵalı,
Enshisin bir alǵan eken,

Qos tamǵa Ashamay bastı,
Ashamaylı bolǵan eken,
Shirjegen menen qarınjuwan,
Qoldawlınıń tuwǵanı eken,» —

dep jazıp, Qoldawlılar shejiresi haqqında oǵada áhmiyetli pikirlerdi aytadı. Hátte, bul «Shejire»ni qaraqalpaq urıwları haqqındaǵı ańızlar tiykarında jazǵanlıǵın Berdaq shayırkıń ózi de biykarlamayıdı. Máselen:

«Berdaq suwpı deyar atım,
Qoldawlıdur haslı zatım,
Haydar Álibektiń zuryadı,
Aytıp tamam qılǵan eken,» —

dep aytılǵan pikirler bunı anıq tastıyiqlaydı. Sebebi, Berdaq shayır óz babası bolǵan Haydardı Jánibek xanniń ulı sıpatında táriyplegen.

Berdaq shayır bunnan keyin Xorezmdegi Qońırat dinastiyasınıń xanları haqqında sóz etedi. Sol tiykarda ol óz «Shejire»sinin ekinshi bólegin XVIII-XIX ásirlerdegi Xiywa xanlarından baslaydı. Bunda ol birinshi Arın xan, sońinan Ógayıp xan, Mádemin xan, Áwez inaq, Eltúzer inaq, Qutlımurat inaq, Muxammed Raxim hám Allaqlı xandı tilge aladı.¹

Berdaq shayırkıń pikiri boyınsha Arın xannıń atası xan bolǵan emes. Arın márılıgi sebepli Jánibek xannıń qızına úylengen. Sonıń ushın da ol sońinan Xiywaǵa xan bolǵan. Bul haqqında «Shejire»de:

«Algır Shuńqardıń pánjesi,
Arın mirzadur kishisi,
Otız uǵıldıń bárisi,
Arınsha bolmaǵan eken.

Yoqdur sózimniń qátesi,
Xan Jánibek qaynatası,
Hasıl tórenin balası,
Xan kúyewi bolǵan eken» —

dep aytıp keledi de Xiywa xanlarınıń saltanatın maqtaydı. Bunnan keyin shayır sol dáwirdegi Xorezm xanları haqqında ayırım maǵlıwmatlardı berip ótedi. Mısalı:

Ógayıp Xiywaǵa xan boldı,
Qorazbek hám sultan boldı,
Aqıbeti wayran boldı,
Mádemin inaq bolǵan eken,

Mádemin ulı Áwez inaq,

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Quda berdi hám dátlet baq,
Eltúzer inaq, Qutlimurat inaq,
Áwez inaq tuwǵan eken.

Andin soń Muxammed Rahim xan,
Titredi Qurt, Gúrjistan,
Yeti ıqlım saqıp qıran,
Tamam yurttı algan eken

Wáliydur Allaqlı xan,
Berdi quda duw jáháni,
Adalatlı qutbı zaman,
Yurtı abad bolǵan eken.

Ó Gayıptıń Xiywaǵa xan bolǵan dátiri 1747-1757 – jıllar. Demek, bul waqıyalar biziń dátirimizge ádewir jaqın.

Berdaq shayır bunnan keyin «Shejire»de qaraqalpaq batırları haqqında da sóz etedi. Ondaǵı sóz etilgen Dosan batır negizinen XVII ásirde jasaǵan. Al, Berdaq shayır bolsa XIV ásirdegi xalıq ańızlarınıń qaharmanı Naǵadaydıń balası sıpatında táriypleydi. Mısalı:

Naǵadaydıń ulı Dosan
Dosan batır bolǵan eken.

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda Dosan shinında da batır bolǵan. Onıń on jeti batır ulınıń Xiywa xanı tárepinen óltırılgı haqqında da aytadı.

Al, Berdaq shayır bolsa óz «Shejire»sinde usı on jeti batırdıń ólimin Qońıratıń «Qara moyın» urıwınıń kelip shıǵıw waqıyaları menen baylanıstırıdı. Mısalı:

Yuzin jırtıp jara saldı,
On jeti úyge qara saldı
Shundan «qara moyın» boldı,
Sebebi shul bolǵan eken.

Biraq Dosan batır tariyxta bar adam. Ol Xorezm tariyxında emes, bálki Buxar jılnamalarında da tilge alınadı. Muxammed Yusup Munshiniń aytıwı boyınsha ol on jeti xojalığın alıp Xorezmge ótpekshi bolǵanda xan áskerleriniń qarsılığına ushırap óziniń on jeti batır ulınan ayrılgan. Berdaq shayır «Shejire»sindegi dálilerdiń kóphsiligi isenimli, biraqta onda dáwirdiń jılnamaları saqlanbaǵan. Sonıń ushın geyde hár qıylı dáwir adamları da aralasıp ketedi.

**III BAP. QARAQALPAQSTANNIŃ RUWXIY MÁDENIYATIN
OQITIWDA BERDAQ SHAYIRDIŃ «SHEJIRE» SHIĞARMASINIŃ
ÁHMIYETI**

3.1. Tariyx pánin oqitiwda tariixiy dereklerdiń áhmiyeti

XVI-XIX ásirde Orta Aziya xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaqlar, qazaqlar, türkmenler ózleriniń mámlekетshilige social ekonomikalıq turmısına, tili hám mádeniyatın iye bolǵan. Ózleriniń territoriyaların iye bolıp óz jerlerin sırtqı dushpanlardan qorǵaw ushın ózleriniń kúshlerine iye bolǵan. Sonıń ishinde qaraqalpaqlar Aral teńizi boylarında, Jańadárya hám Ámiwdárya boylarında diyxanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ónermentshilik isleri menen shuǵıllanıp, kóp eller menen siyasiy, ekonomikalıq baylanıslarǵa iye bolǵan. Elshilik qatnasların ornatqan. ásirese XVII-XVIII ásirde basıp alıwshılardıń topılışlarına kóp ushrap óz jerin sırtqı dushpanlardan qorǵaǵan hám usı dáwirlerdiń tariyxı boyınsha júdá kóplegen materiallıq, ruwxıy derekler saqlanıp qalǵan. Sırt el sayaxatshıları, elshileri ásirese Rossiyadan, Bashkurtstannan Xiywa hám Buxara qalalarınan elshiler kelip ózleriniń kórgen bilgenlerin jazıp qıldırǵan. XVI-XIX ásirdiń birinshi yarımında qaraqalpaq xalqı haqqında derekler saqlanıp olardan ásirese, rus derekleri úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Solardıń arasında Rossiya tariyxshısı bolǵan P.Tatichevtiń jazǵan bes tomlıq tariixiy miynetinde Orta Aziya xalıqları menen birge qaraqalpaqlar haqqında arnawlı bólüm jazıp qaldırǵan. Onda qaraqalpaqlardıń tili, turmısı mádeniyatı jóninde jazǵan. Olardıń Rosssiya menen baylanısları haqqında maǵlıwmatlar bergen. Tatishev XVIII ásirde Petr zamanında jasap Rosssiyaniń siyasiy islerine aktiv aralasqan mámlekетlik isker hám Rosssiyaniń tariyxshılarınıń biri bolǵan. Onıń jazǵan miynetlerinde qaraqalpaqlardıń turmısı boyınsha Aral teńizi, Ámiwdárya boyınsha qımbatlı maǵlıwmatlar bar. XVIII ásirde usınday siyasiy tariyxshılardıń qatarına Krılov, Rıchkov miynetlerin atap ótiwimiz kerek. Olar sol dáwirlerdegi siyasiy iskerlerdiń qatnasiwshısı sıpatında qaraqalpaqlardıń arasında bolıp, olardıń urıwları haqqında maǵlıwmat beredi. Maǵlıwimatlardıń bir qanshaları biziń basıp shıgarǵan maqala

hám kitaplarımızda sonıń ishinde «Istoricheskie i kulturnie svyazi qaraqalpaqov s Bashkiriey» degen kitabımızda hám de basqa da avtorlardıń miynetlerinde, ásirese S.P.Ivanov, S.Kamalov hám basqalardıń kitaplarında keń maǵlıwmatlar hám derekler keltirilgen. XVI-XIX ásır tariyxı boyınsha qaraqalpaqlardıń óz arasınan shıqqan shayırları, sóz zergerleri, jıraw baqsıları tárepinen qaldırǵan awızsha derekler dástanlar, qosıqlar, jırlarda da kóplegen tariyxıy maǵlıwmatlar ushrasadı. Bunday shıgarmalarda xalıqtıń sırtqı dushpanlarga qarsı júrgizgen azatlıq gúresleri óziniń keń sáwlesin tapqan. Olardıń arasında Jiyen Jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám basqalardıń shıgarmaları sol dáwirlerdiń tariyxıy turmısın úyreniwde áhmiyetli tariyxıy derek bolıp xızmet atqaradı. Jiyen Jırawdıń «Posqan el» shıgarması «Qırıq qız» dástanı hámde «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Maspatsha» hám basqada kóp sanlı dástanlar dáwirdiń tariyxıy deregi bolıp xızmet atqaradı. Házirgi waqıtta qaraqalpaq xalqınıń júz tomnan kóbirek shıgarmaların basıp shıgariw ústinde miynet islenip atıriptı. Olar xalqımızdıń kóp ásirlık tariyxınan derek berip álbette olardı sín kóz benen qarap tariyxıy derektanıw kóz qarasınan izertlew talap etiledi. Qaraqalpaq folklorınıń shıgarmaları menen birge ádebiyatshı folklorist alımlardıń miynetlerinde keń túrde paydalanıw kerek. Olardan dáslepki folklorlıq shıgarmalardı jazıp alǵan Q.Ayımbetovtıń, folklor shıgarmasın izertlewshiler N.Dawqaraevtiń hám basqada alımlardıń miynetlerin úyrenip tariyxımız ushın keń maǵlıwmatlar tabıwǵa boladı. Sonıń menen birge basqa da xalıqlardıń folklorı ádebiyatı jóninde jazılǵan miynetlerdi de derektanıwshılar tereń biliwi shárt.

Qaraqalpaqlardıń tariyxı boyınsha dereklerdiń arasınan «Shejire» shıgarması úlken áhmiyetke iye. «Shejire» degen sóz arab tilinen kelip shıqqan. Ol «daraq» degen sózdi ańlatıp hár bir daraqtıń tamırları onıń shaqaları bolǵanınday aq adamlar da ózleriniń kelip shıqqan tuqımına hám ósken jerine baylanıslı rawajlanıp ósip baradı. Túrkiy xalıqlarda shejire jazıwshılıq dástúrleri keń tarqalǵan. Ásirese Berdaq «Shejire»si qaraqalpaqlardıń kelip shıgıw tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar beredi. Bul haqqında tariyxshılarımız bir qansha miynetler dóretken. Berdaq shayır bul shıgarmasın jazıwda kóplegen shejire shıgarmaların oqıp óz

shıǵarmasın jazıwdı paydalangan. Sonıń menen birge Berdaqtıń milliy azatlıq gúres boyınsha jazılǵan shıǵarmaları da «Aydosbiy», «Ernazar», «Qulen bolis» hám basqa shıǵarmaları tariyxıy kóz qarasınan úyreniwge turarlıq.

Berdaq «Shejire»sin bas jaǵın qazaq, qaraqalpaq, ózbek, túrkmen xalıqlarınıń kelip shıǵıwın túśindiriwi menen baslaydı. Berdaq bul jerde sol materiallardı qayaqtan alǵan, nelerge tiykarlanǵan. Biziń pikirimizshe, Berdaq xalıq arasındaǵı tariyxıy ańız sózlerge tiykarlanǵan dep ataymız. Berdaq ózinshe sol materiallardıń tariyxılıǵına isengen bolıwı itimal. Belgili tariyxshılardıń pikiri boyınsha tómendegishe jazadı. «Biziń tariyxshı shejireshilerimiz xalıq tvorchestvasın joqarı sapalı material dep esaplap, ótkendegi waqıttı durıs súwretlew ushın bul materialdı kúshli dálil retinde qollanǵan».

Berdaqtıń «Shejire»sine tariyxıy hujjet sıpatında qaraǵanımızda onsha durıs kelmestey waqıyalar táriypleniwi de múmkin. Biz onıń ushın Berdaqtı ayıplamawımız kerek. Qanshelli tariyxtıń uzaq waqıyaların qamtiǵan sayın, súwretlengen waqıyalardıń mánisin túsiniwde birqansha qıyınhılıq tuvdırıdı.

Solay bolsada, bularǵa qaramastan, shıǵarmadan tariyxıy derek beretuǵın detallardı izlewimiz kerek. Usı kóz qarastan qarap teksergenimizde «Shejire»de xalıqtıń orta ásirler tariyxına tiyisli materiallar, xalıqtıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar ushrasadı.

Folklor xalıq payda bolǵannan baslap payda bola baslaǵan. Ol xalıq danalığı, xalıqtıń kóp ásirlik bilimler jiynaǵı degen mánini bildiredi. Folklor barlıq xalıqlardıń tariyxında bolǵan nárse. Biraq ta hár bir xalıqtıń follornıń ózinshe rawajlaniw tariyxı bar. Folklorlıq shıǵarmalardı paydalaniw boyınsha kóplegen alımlardıń miynetleri bizge beligili. Solardan Shoxan Wáliyxanov, A.Marǵulan hám basqalardıń miynetlerinde qunlı pikirler bar. Solardıń ishinde akademik Marǵulanniń mına sózi qaraqalpaq folklorına tiyisli bolıwı kerek dep oylaymız. «Ásirler boyı aytılıp kelgen ertegi jırdı ańızdı, ángimeni eń dáslepki shıǵarıp taratqan kóshpeli túrk tilles eller». (Q.Atabaev.Qazaqstan tariyxınıń derektanıwlıq negizleri. A.,2002 121 bet). Alımlardıń kórsetiwi boyınsha Saq, gunn, úysin, qańlı zamanının folklor shıǵarmalar bolǵan. Bul qáwimler Orta Aziya xalıqlarınıń milliy

quramında bar bolıp biziń eramızdan burıngı IV-I ásirlerde mákan basqanlıǵın bilemiz hám Orta Aziya xalıqlarınıń tariyxında folklor eki yarım miń jıllıq tariyxında tariyxıy derek bolıp xızmet ete aladı,- dep ayta alamız. Míńlaǵan jıllar boyı tariyxı awızsha tariyx aytıw arqalı yaǵníy folklorlıq shıǵarmalar arqalı jetken. Folklor xalıq ómiriniń aynası onıń ómirlik joldası bolıp kelgen.

Qaraqalpaq xalqınıń bay tariyxıy folklorın jıynawda Ábiwbakir Divaev, Q..Ayimbetov, Sh.Xojaniyazov hám basqalardıń miynetleri oǵada ullı. Olardıń jıynaǵan xalıq shıǵarmaları birneshe júz míńlaǵan nusqaları Qaraqalpaqstanda bir neshe míńlaǵan nusqada ilimiý oraylarda saqlanǵan. Olardı izertlew úyreniw folklorshı alımlar tárepinen júrgizilip belgili folkloristler hám ádebiyatshılar Q.Ayimbetov, N.Dawqaraev, Q.Maqsetov,A.Karimov hám basqalar kóplegen miynetler islegenin xalqımız biledi. Bulardıń folklordı jıynaw izertlew tarawındagı isleen miynetlerin kórsetip beriw tariyxıy kóz qarastan baha beriw úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge tariyxshı alımlar etnograflar T.A.Jdankoniń, L.S.Tolstovaniń, S.Kamalovtiń, R.Qosbergenovtiń, U.Shalekenovtiń Qaraqalpaqstan tariyxı boyınsha awızeki tariyxıy dereklerdi jıynawdagı xızmetlerine baha beriwde deretkaniw ilimi ushın úlken áhmiyetke iye.

3.2. Oqıwshılarǵa Berdaq shayırduń «Shejire» shıǵarmasına tiyisli tariyxıy bilimlerdi qálipestiriw usılları hám onıń áhmiyeti

Búgingi kúnde tariyx sabaqların oqıtıwdıń jańa formaların hám usılların izleniw huqıqıy jaqtan durıs bolıp qalmay ol júdá áxmiyetli bolıpta tabıladı. Bilimlendiriw tarawınıń ádıl shárayatta bolıwınan kelip shıqqan halda oqıtıw ózgeriwsheń bir dáwirde jumıs islewge hám jasawǵa uqıplı kúshli shaxstı qálipestiriwge baǵdarlanǵan bolıwı tiyis.

Jańa interaktiv metodlar uaqıyalardıń óz ara baylanışlıǵın túsiniwge, analiz jasawǵa, óz pikirine iye bolıwǵa, anıqlıq kiritiwge uqıplılıqqa hám baurı keńlik penen sáwbet alıp barıwǵa imkaniyat jaratadı. Oqıtıwǵa jańasha qatnas tek ǵana jańa bilimlerdi iyelewge emes al rawajlandırıwǵa, yaǵníy adamnıń shaxs sıpatında qáliplesiwine járdem beriwi tiyis.¹

Biz qozǵap atırǵan temanıń aktuallığı sonda, oqıtıwdıń interaktiv metodları pedagog ushın qanshelli áxmiyetli ekenligi menen birge, tariyx sabaqların oqıtıwda qollanıwdıń áxmiyetliligin úyreniwden ibarat.

Biziń maqsetimiz oqıtıwda interaktiv metodlardıń áhmiyetliligin tereń úyreniw.

Demek interaktiv metodlardı qarap shıǵamız hám tariyx sabaqlarında oyn hám diskussiyanı ámeliy qollanıwdı úyreniw;

Bul jumıs izertlew tapsırmalarına tuwra keletuǵın eki basqıshtan ibarat. Temanı ashıw ushın tómendegi basqıshlardı ámelge asıramız: birinshiden, oqıwshılardıń biliw iskerligin anıqlaw ushın ulıwma túsinik beriledi; ekinshiden, qoyılǵan maqset tiykarında rolı oyınlar oqıwshılardıń sanı háreket xarakteriniń kórinisi, oqıtıwdıń jańa usılların kórip shıǵıw tiykarında diskussiya ótkeriw formaları belgilenedi.

¹ Zamonaviy dars. / Mas'ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarını qayta tayyorlash va malakasını oshirish markaziy instituti, 2007. –120 bet.

Bul jumistiń metodologiyalıq tiykarı sonnan ibarat yaǵníy súwretlewshi metodtı, sonday aq tariyx sabaǵında «eski» menen «jańanı» salıstırmalı analiz jasawdıń innovatsion texnologiyaların paydalaniw bolıp esaplanadı.

Bul temanıń ózine tánligi sonnan ibarat, yaǵníy interaktiv metodlardı úyreniw nátiyjesinde oqıtılwshı iskerliginde jańa metodlar tiykarǵı derek bolıp esaplanadı.¹

Sebebi oqıtılw protsessi dástürde berilgen materiallardı avtomat tárizde oqıtılw emes, bálkim oqıwshını ómirge tayarlaw, dúnyanı tanıwdı jetilistiriw hámde adamlar menen qarım qatnasta bolıwdı tárbiyalaw bolıp tabıladı

«Kishi toparlarda islew»

Kishi toparlarda islew oqıwshınıń iskerligin asıradı, hár biri ushın sáwbette qatnasiw huqıqın beredi, bir-birinen úyreniw imkanı tuwıladı, basqalar pikirin qádirlewge úyretedi.

Qollanıw usılı

1. Jumistiń tańlaw. Temaǵa baylanıslı mashqala sonday tańlanıwı kerek, nátiyjede oqıwshılar onı úyreniw (orınlaw) ushın dóretiwhilik iskerlik kórsetiwleri zárúr boladı hám wazıypalar belgilep alınadı.
2. Zárúriy tiykar jaratıw. Oqıwshılar kishi toparda qatnasiwları ushın tańlangan jumıs boyınsha jeterli bilim, kónlikpege iye bolıwları kerek.
3. Topardı qáliplestiriw. Ádette, hár bir toparda 3-5 oqıwshı boladı (ayrım jaǵdaylarda bunnan kem yamasa kóp bolıwı mûmkin). Eger toparda islew qandayda bir belgili hújjet tayarlawdı talap etse, 2-3 adamlıq topar dúzilgeni maqlı. Topar quramı máseleniń áhmiyetliliği, klasstaǵı oqıwshılar sanı, olardıń bir-biri menen óz-ara háreketine baylanıslı halda ózgeredi. Eń jaqsısı, «getrogen» topar shólkemlestiriw. (jinisi, ózlestiriw dárejesi hám basqa belgiler tiykarında). Toparda islew oqıwshılar ortasında wazıypalardı anıq bólistiriwge tiykarlanadı. (Mısal ushın, bir oqıwshı múnásibetti basqaradı, ekinshisi jazıp baradı, úshinshisi

¹ Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limdi innovacion texnologiyalar (ta'lım muassasaları pedagog-óqituvchiları uchun amaliy tavsiyalar). –T.: “Iste’dod” jamgarmasi, 2008. – 180 b.

spiker (sárdar) rolin óteydi hám t.b.). Klasstı toparlarga ajiratıw, usınıs yamasa esap boyınsha ámelge asırılıdı.

4. Anıq jol-jorıq kórsetiw. Oqıwshılarǵa jumıstı orınlaw ushın ıqsham tárizde anıq túsinik beriledi. Oqıtıwshı toparlardıń islew tezligi túrlishe bolıwın esapqa alǵan halda waqt shegarasın aytadı. Toparlar kerekli material hám maǵlıwmatlar menen támiynlenedi. Oqıwshılar is baslawları ushın wazıypalardı túsinip jetkenlikleri tekseriledi.

5. Qollap-quwatlaw hám baǵdarlaw. Oqıtıwshı toparlar tuwrı islep atırǵanlıqların baqlap baradı. Olarǵa zárúrlik tuwılsa járdem beredi, toparlarga tásır ótkerilmeydi.

6. Kórip shıǵıw hám bahalaw. Toparlarda jumıs juwmaqlangannan soń, onıń nátiyjeleri boyınsha maǵlıwmat beriledi. Buniń ushın hár bir topar óz sárdarin belgileydi. Zárúrlik tuwılsa, jumıs nátiyjeleri boyınsha pikirlerdi oqıtıwshı jazıp baradı. Eń áhmiyetlisi, topar sheshiminiń tiykarlanıwı anıqlastırılıp alınıwda. Eger waqt jeterli bolsa, belgili pikirdi tiykarlawda toparlar bir-birine soraw beriwleri mümkin, onıń nátiyjeleri oqıtıwshı tárepinen bahalanadı. Bunda jumıstı tuwrı hám anıq orınlaw, waqt sarıplaw tiykarǵı ólshem bolıp esaplanadı.¹

«Menyu» usıh

Jeke tártipte yamasa kishi toparlar menen islesiwdi qálegen oqıtıwshıǵa «Menyu» metodınan paydalaniw usınıs etiledi. Bunda kishi topar (oqıwshı) ǵa anıq tapsırma beriledi. Misal ushın, «Ruwxiy mádeniyat» teması.² Oqıtıwshı hár bir topar ushın óz aldına tapsırma tayarlaydı:

Berdaq shayırdıń ómiri
Berdaq shayırdıń dóretiwshılıgi
«Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi
«Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyati

¹ Zamonaviy dars. / Mas'ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy instituti, 2007. –120 bet.

² Qaraqalpaqstan tariyxı. (8-klass) M.Tleumuratov, J.Berdiev, Z.Tleumuratova. N., 2014, 13-bet

Hár bir topar tapsırma aladı hám 3 minut dawamında pikir almasadı, soń topar wákili oqıtıwshı stolına kelip, tayar «Menyu»di alıp ketedi. Bul uzın qırqılǵan qaǵazlar bolıp olarda hár qıylı huqıq tiykarları bayan etilgen. Topar wákili qaǵazlardan birin tańlap aladı hám óz toparına qaytadı. Basqa oqıwshı da tap usı háreketti orınlayıdı kerekli materiallar jıynalaman degenshe bul halat dawam etedi. 10 minut dawamında tapsırma qarap shıǵıladı hám anıqlastırıldı. Bul metodta juwaplar awız eki bolıwı mümkin. Basqa topar wákilleri sorawlar beredi, oqıtıwshı bolsa topar jumısların, sárdar iskerligin bahalap beredi.

«Debatlar» usılı

«Debatlar» tiykarında sabaqtı shólkemlestiriwden tiykargı maqset mashqala sheshimin tabıwda oqıwshı óz qatnasiwınıń tuwrı ekenlige basqalardı isendiriw bolıp tabıladı. Óz pikirin anıq hám ápiwayı bayan etiw, buniń ushın tuwra dáliyl hám sheshim tabıw kónlikpelerin qáliplestiriwde «debatlar» nátiyjeli metod bolıp esaplanadı.

Metodikalıq usınıslar:

«Debatlar» temanı rezolyutsiya kórinisinde táriyplewi kerek. Sebebi rezolyutsiya hár dayım payda bolǵan halattı ózgertiwdi talap etedi.

«Debatlar» ótkeriw tártibi

1. Oqıtıwshı hám debat qatnasiwshıları klasstan orın iyeleydi. Qolay bolıwı ushın rezolyutsiyani qollap-quwatlawshılar oqıtıwshınıń oń tárepine, qarsılar shep tárepine jaylasadı.

2. Oqıtıwshı qarap shıǵılatuǵın temanı hám rezolyutsiya variantlarının bayan etedi, sózge shıǵıwshılar ushın waqıt belgileydi.

3. Oqıtıwshı dáslep rezolyutsiyani qollap-quwatlaytuǵınlarga sóz beredi, onnan soń konstruktiv argumentlerdi bayan etiwdi soraydı. Ol óz pikirin jeterlishe dáliyller menen tiykarlap beredi. İlajı bolsa, sózge shıǵıwshılar tártibin hár bir topar aǵzaları ushın aldınnan belgilegen maqlı. Oqıtıwshınıń járdemshisi sózge shıǵıwshı ushın waqıt tamam bolǵanlıǵın esletip turadı.

4. Oqıtıwshı birinshi topardıń ekinshi oqıwshısına sóz beredi, soń ekinshi topardıń ekinshi oqıwshısı óz pikirlerin rezolyutsiya boyınscha bayan etedi.

5. Keyingi basqıshıta hár bir qatnasiwshıǵa qarsı táreptiń dáliyllerin biykar etiw hám olardıń sín (kritikaǵa)pikirine juwap beriw protsessi dawam etedi.

6. Pikir alısıw dawamında jańa dáliyllerdi keltiriw múnkin emes. Qarsılıq pikir bildiriwdı hár dayım rezolyutsiyaǵa qarsı tárep wákilleri baslap beredi.

7. Oqıwshılar bul basqıshıta rezolyutsiyaǵa qarata belgili bir orındı iyelewdi bayan etedi. Oqıtwshı bul sebeplerdi klass taqtasına jazıwı múnkin. Oqıwshılar bul sebeplere tiyisli juwap beriwleride múnkin.

8. Debat sabaq sońında oqıwshılar qarsı tárep qabil etken rezolyutsiyanıń engiziliw nátiyjesin bahalawı kerek boladı. sonday aq, hár eki tárepten ortaǵa taslańǵan qaraslardı turmısqa engiziw jámiyet ushın paydalı yamasa zıyanlı ekenliginede pikirler bildiriliwi múnkin.

Usı jerde biz mashqalalalı jaǵdaydı payda etiw hám onı analizlew jolların kórip shıǵıw maqsetinde bir saatlıq sabaq islenbesin misal retinde keltirip ótiwdi maqlul kórdik.

Klass 8

Páni: Qaraqalpaqstan tariyxı.

Sabaqtıń teması: §15 «Ruwxiy mádeniyat» (Qaraqalpaqstan tariyxı, 100-bet)¹

Sabaqtıń maqseti:

1. **Bilimlendiriwshi maqseti:** Tema tuwralı maǵlıwmat beriw. XIX ásırde Ámiwdár`ya boylarında hám Aral jaǵalarında jasagan qaraqalpaqlardıń ruwxıy mádeniyatı tuwralı túsinkler berip ótiw.

2. **Rawajlandiriwshi maqseti:** Okıwshılardı erkin pikirlew, mámlekettiń keleshektegi múnásip perzentleri bolıw ruwxında tárbiyalaw, mámlekетimizdi dúnyaǵa tanıtıw eń zárúrli shártlerdiń biri ekenligin túsindiriw:

3. **Tárbiyalıq maqseti:** Hár bir oqıwshınıń ózi tuwilıp ósken jeriniń, Watanınıń ruwxıy turmısı, úrp-ádetleri, dástúrleri haqqında kóz-qarasların bayıtıw, qaraqalpaq xaliq shayırlarınıń shıǵarmalarında Watanparwar ideyalarınıń sáwleleniwin olargá

¹ Qaraqalpaqstan tariyxı. (8-klass) M.Tleumuratov, J.Berdiev, Z.Tleumuratova. N., 2014, 100-bet

jetkerip beriw hám olardı ózi tuwılıp ósken jerine sadıq ul-qızlar bolıp jetilisiwine kónlikpeler payda etiw.

Sabaqtıń tipi: Jańa oqıw materialın úyreniw.

Sabaqtıń túri: Dástúriy emes.

Sabaqta qollanılatuǵın metodlar: «Soraw-juwap», «Kishi lektsiya», «Blits-sorawnama», «Toparlarda islew».

Sabaqta qollanılatuǵın qurallar: Doska, por, hár bir topar ushın tayar sorawlar, plakat, marker, skotch, Qaraqalpaqstan tariyxı sabaqlığı.

Sabaqtıń barısı:

I. Shólkemlestiriw.

II. Úye tapsırmanı soraw.

«Milliy taǵamlar, xalıqtıń úrp-ádetleri, bayramları» temasınıń ishinen mümkinshiliği bolǵanınsha sorawlar dúzip kelinedi. Mısalı:

1. Qaraqalpaqlardaǵı mektepler tuwralı nelerdi bilesiz?
2. Medreseler qay jerlerde bolǵan hám olarda qanday bilim berilgen?
3. Qaraqalpaqlar arasında kórip otırǵan dáwirde qanday jazba derekler bolǵan?
4. Qaraqalpaqlar awqatlıq zatlarında qanday dánlerden paydalangan?
5. Qaraqalpaqlar maydı qanday ósimliklerden alatuǵın bolǵan?
6. Xalıq oyınlarınıń túrlerin sanap kórsetiń.
7. Qaraqalpaqlarda XIX ásirdegi qız uzatiw dástúrleri haqqında ne bilesiz?
8. Qaraqalpaqlarda Nawrız bayramınıń tutqan ornın aytıp beriń?
9. Xalıq kalendarı tuwralı nelerdi bilesiz?

Oqıtıwshı mümkinshiligenen kelip shıqqan halda qálegeninshe soraw dúze beriwi mümkin. Bul sorawǵa qálegen oqıwshı jeke túrde juwap beriwge haqılı.

III. Taza temanı túsindiriw:

Jobası.

1. Qaraqalpaq jerlerindegi mektep hám medreseler.
2. Ertekler, qaharmanlıq dastanlar, tariyxıy ańızlar hám tolǵawlar.
3. Qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri:
A) Kúnxoja Ībrayım ulı

B) Ájiniyaz Qosıbay ulı

V) Berdaq Ōarǵabay ulı

G) Ótesh Alshınbay ulı

Bul temanı oqıwshılarǵa «Qaraqalpaq ádebiyatı» páninen tanıs hám túsinikli bolǵanı ushın, oqıtıwshı kóp túsindirgennen kóre oqıwshı pikirin tı́laǵanı maql boladı.

IV. Taza temanı bek kemlew:

Taza temanı bek kemlewe «**Blits-sorawnama**» usılında oqıwshılardıń alǵan bilimleri sınaqtan ótkeriledi.

Jáne de oqıwshı pikirin biliw maqsetinde «Aytshı maǵan» shınıǵıwı ótkerilse boladı. Biraq bul shınıǵıwdaǵı sorawlar sanı kem degende 12 soraw bolıwı kerek. Oqıtıwshı úyinde dúzip keledi. Oqıwshı ózine maql sorawǵa juwap berip kartochkalar sanın kóbeytedi.

Mısalı:

1. Siz Berdaqtıń qosıq qatarlarından keltire alasızba?
2. Shejire degenimiz ne?
3. Berdaq shayırdıń basqa qanday tariyxıy shıǵarmaların bilesiz?

V. Oqıwshılardıń bilimin bahalaw.

Kartochkalar sanına qarap, sabaqqa qatnasına qarap bahalanadı.

VII. Úyge tapsırma beriw. «Ruwxiy mádeniyat» temasına tiyisli sorawlarǵa juwap jazıw hám temaǵa baylanıslı testler dúziw.

Ózbekstanniń keleshegi birinshi náwbette jaslar tárbiyasına, olardı salamat qılıp ósiriwge, milliy ideya, milliy ideologiya hám óz watanına sadıqlıq ruwhında tárbiyalawǵa baylanıslı bolıp, bul quramalı procesti jaqsi ámelge asırıw ǵárezsiz mámlekettiń eń mashqalalı wazıypalarınan biri esaplanadı. Sonıń ushın da, birinshi Prezidentimiz Islam Abduǵanievish Karimovtń “Mámlekетимиздиń keleshegi jaslarımız qanday tárbiya alıwına, qanday manawiy pazıyletler iyesi bolıp kamal tabıwına, perzentlerimizdiń ómirge qay dárejede jedel qatnasta bolıwına, qanday joqarı maqsetlerge xızmet qılıwına baylanıslı ekenligin hámıyshe yadda tutıwımız kerek” deb atap ótkeni biykarǵa emes. Sol tiykarda búgingi kúnde jaslardıń tálitmártábiyası ǵárezsiz Ózbekistanniń mámlekет siyasatında joqarı áhmiyetke iye.

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.Mirzieev óziniń shıǵıp sóylewlerinde jaslardı qollap-quwatlawdı mámlekетlik siyasattıń ayriqsha bir túri ekenligin tastıyqlaydı. Prezidentimiz Shavkat Mirzieevtń Ózbekstan Respublikası Prezidenti lawazımına kirisiw saltanatlı máresimine baǵıshlanǵan Oliy Majlis palatalarınıń qospa májilisindegi shıǵıp sólegen sózinde: «Biz jaslarǵa baylanıslı mámlekетlik siyasattı hesh ekilenbesten, qatańlıq penen dawam ettiremiz. Tek ǵana dawam ettirip qoymastan, bálkim bul siyasattı eń áhmiyetli wazıypamız sıpatında búgin zaman talap etip atırǵan joqarı dárejege kóteremiz.

Jaslarımızdıń erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektuallıq hám ruwxıy potencialǵa iye bolıp, dúnya júzi kóleminde óz teńleslerine hesh qanday tarawda bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kamalǵa keliwi, baxıtlı boliwı ushın mámlekетimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh-imkaniyatların jumsaymız»¹, - dep atap ótti.

Usı orında XIX ásirde jasap dóretiwshilik etken Berdaq shayırdıń dóretpeleri ásirese «Shejire» shıǵarması búgingi kúndegi ósip kiyatırǵan jaslardı ruwxıy jaqtan jetilisken, jetik shaxs etip tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanhidiyatahlil, qatyiy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T., O'zbekiston, 2017.

Juwmaqlap aytsaq, bul pitkeriw qániygelik jumısında shejire jazıw dástu'rleri, onda tariyxiy faktler menen folklorlıq derekler (ańızlar, mifler, hár qıylı ángimeler h.t.b.) aralasıp keletügenlíǵı haqqında keń túrde maǵlıwmat berip ótik. Degen menen, shejereler xalıq tariyxınıń kóp táreplerin ashıwg'a járdem beredi. Berdaqtıń "Shejere" shıg'armasın tariyxshılar qaraqalpaq xalqı tariyxınıń bir dáregi sıpatında bahalaydı. Sonıń menen birge, shejire-Bul ádebiy-kórkem shıg'arma. Onda hár qıylı derekler, mag'lıwmatlar kórkem til menen, kórkem obrazlar menen beriledi. Demek Shejire óziniń mazmunlıq hám kórkemlik ózgesheliklerine iye ádebiy janr. Qaraqalpaqlardıń hár bir urıwınıń (awzeki) shejiresi bolg'an, ol atadan balag'a ótip barg'an. Berdaq qaraqalpaq urıwlarınıń awzeki shejerelerin, tártiplestirip jazba kórkem til menen bayanlag'an, yag'niy tu'sirgen, nusqa etip qaldırg'an. Olar belgili bir ideyag'a bag'darlanıp, mazmunın ku'sheytken. Biraq "Shejere"siniń baslı ideyalıq mazmunı qaraqalpaq xalqınıń ótmishi, onıń xalıq sıpatında basqa xalıqlararasında tutqan ornı, keleshektegi tag'diri bolıp esaplanadı. Berdaq "Shejere"si-XIX ásr qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám ruwxıy turımsı boyınsha ullı shınlardıń biri.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR:

Ózbekstan Respublikası Prezidenti

miynetleri:

- 1 Mirziyoev Sh.M. Tanhidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bwlishi kerak. T., Ózbekiston, 2017.
- 2 Mirziyoev Sh.M. «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini tayminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi» mavzusidagi O’zbekiston Respublikasi Konstituciyasi qabul qilinganining 24 yilligiga baǵishlangan tantanali marosimdagı mayruzasi. – T.: 2017
- 3 Ó’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yilning 3 avgust kuni ijodkor ziyolilari vakillari bilan bwlgan uchrashuvdagi "Adabiyot va sanyat, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz mánaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli mayruzasi.// «Xalq sózi», 2017 yil, 4 avgust.
- 4 Karimov İ. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq. 7-t. T., «Ózbekiston», 1998.
- 5 Karimov İ.A.. Joqarı mánawiyat – jeńilmes kúsh-T.: Mánawiyat, 2008

Tiykarǵı ádebiyatlar:

- 1 Axmedov B.A. Ózbekiston tarixi manbalari.
- 2 Axmedov B.A. Tarixdan saboqlar. –T., “Óqituvchi”. 1994, 179
- 3 Alimov X.M. Aqliy hujum. // Ta̱lim va tarbiya, 2006 yil 2
- 4 Bawetdinov R.A. «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sani.
- 5 Zamonaviy dars. / Mas’ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy instituti, 2007.
- 6 Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovacion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-óqituvchiları uchun amaliy tavsiyalar). –T.: “Iste’dod” jamgarmasi, 2008.

- 7 Sádiev A. Ózbekiston xalqlari tarixini óqitish. T.”Óqituvchi”. 1993
- 8 Strajev A.Í.Metodika prepodavaniya istorii. M., 1984.
- 9 Tatiщev V.N. Istorya Rossii s samix drevneyshix vremen, M.,1769
- 10 Taъlim va texnologiya.Ilmiy-uslubiy maqolalar twplami. -T.:2007.
- 11 Tlewmuratov M. Qaraqalpaq poeziyası tariyxıı derek. Nókis.
Qaraqalpaqstan. 1994
- 12 Tlewmuratov M.. J.T. Berdiev Z. Tlewmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxıı»
N. 2014-j
- 13 Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii
karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965
- 14 Toshpólatov T, Ya. Gafforov. Tarix óqitish metodikasi. T. “Universitet”.
2002
- 15 Uzbekistonning yangi tarixi. T., 2000
- 16 Xodiev B., Golish L. Mustaqil óquv faoliyatini tashkil etish uslub va
vositalari. –T.: 2006.
- 17 Ergashev R.X. Interaktiv usullarni taъlim tizimiga joriy etish tajribasi, //
Uslub va vositalari. //Tálım texnologiyala-ri, 2006 yil 2-soni
- 18 Yóldoshev J.Ğ., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asosla-ri. –T.: 2004,

Internet saytları:

- 1 <http://www.google.uz>.
- 2 <http://www.dilib.uz>.
- 3 <http://www.natlib.uz>.
- 4 <http://www.saboq.uz>.